

મહા

જીવનસ્પર્શીય તિત્તમ સામ જિઠ હૃદયકથા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૧૭૪ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ રૂરૂ

લગાંક ૩૪૫૭:૩

શ્રી. શંરદુચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રસંશિત 'પાઙ્', 'અભિમાન',
'પતિમંદિર', 'વારસદાર' આદિના સર્જક શ્રી નારાયણ
ભટ્ટાચાર્યની કલાકૃતિ

સુ ર મા

: અનુવાદક :

રમણલાલ ગાંધી

['નયશ્રી,' 'કુળવતી,' 'પતિ-પત્ની,' 'મેક્ષદા,'
'દૃષ્ટકાન્તનું વીલ' વગેરેના અનુવાદક]

સી. શાંતિલાલની કંપની
બુકસેલર્સ : : પબ્લિશર્સ
૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

: પ્રકાશક :

સી. શાંતિલાલની કું. વતી
શાંતિલાલ લક્ષ્મીશંકર પંચોળી
૮૬ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૧૭૪

કિંમત રૂ. ત્રણ

: મુદ્રક :

ચંદુલાલ જોડાલાલ વ્યાસ
સ્વાશ્રય મુદ્રણાલય
ગીબરોડ : રાણપુર

પ્ર • સ્તા • વ • ના

આ કૃતિના લેખક આ પહેલાં ગૂજર વાચકવર્ગ સમક્ષ તેમની અનુપમ કૃતિઓ-‘પારુ’, ‘અભિમાન’, ‘વારસદાર’, ને ‘પતિમંદિર’ દ્વારા જાણીતા થઈ ચૂકેલ છે.

સ્વ. શરદ્વંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય જેવા નવલસમ્રાટે પણ આ લેખકની કૃતિઓનાં વખાણુ મુક્ત કંઠે કરેલા છે એ કાંઈ જેવી તેવી બિના નથી; કારણ કે એવું સહભાગ્ય ઘણા ઓછા લેખકોને પ્રાપ્ત થયેલું છે.

ઉપરાંત સ્વ. કવીવર સ્વીન્દ્રનાથ ટાંગોર જેવા સાહિત્ય સ્વાર્મીએ આ કથાકાર પ્રત્યે ખ્યાલરી દ્રષ્ટિ કરી છે. ને બંગાળી જનતાએ આ કથાકાર શ્રી નારાયણચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યની પ્રત્યેક કૃતિને ભાવભર્યા ઉમળકાથી સત્કારેલ છે. તેવી જ રીતે તેમની કૃતિઓનો, ગુજરાતની જનતાએ પણ સત્કાર કર્યો છે.

એમના અવસાન બાદ શ્રી શરદ્વંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે કહેલું કે—

“એમના વિયોગથી આપણાં ગામડાંનાં દર્દીભર્યા ચિત્રદર્શનો હંમેશ માટે બંધ થાય છે.”

શ્રી નારાયણ ભટ્ટાચાર્યની કૃતિ વાંચતાં આપણને તરત જ શરદ-બાબુનું સ્મરણ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે; કારણ કે બન્ને કથાકારોની શૈલી, પાત્રાલેખન, મનોમંથન, આડંબર વગરનો સહજ સ્વાભાવિક ભાષા, નારીજીવનનાં દર્દીભર્યા ભાવોનું નિરૂપણ, લાંબા લાંબા વણુનો

વગરનાં ને માધૂર્યભર્યાં જીવંતચિત્રો દોરવાની કુશળતા વગેરેમાં અજબ સામ્યતા નજરે પડે છે.

આ સર્વે ગુણોને અંગે તો શ્રી નારાયણચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યને ‘ભવ્ય કથા શિલ્પી ને પદ્ધિ-ચિત્ર-નિપુણ-કલાકાર’ કહ્યા છે.

એ કર્તાનું આ પુસ્તક છે, નિર્દોષ વાતાવરણ ને સંસ્કારમય આદર્શ રજૂ કરવામાં આ કર્તાનાં ગ્રન્થો ખામી વગરનાં ને સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોય છે.

કથાનું હાર્દ ઉકેલવા વાચકોને જ આગ્રહ કરું છું.

આ કથાનું ગુજરાતી રૂપાંતર કરવામાં પૂરતી કાળજી રાખી છે. અંગાળી ગૃહજીવન તથા ગુજરાતી ગૃહજીવનમાં, લાગણીઓમાં ને સાહિત્યમાં ઘણું સામ્ય હોવાથી જાણે આપણા જ ઘરમાં બનતા બનાવો ને પ્રસંગોની વાર્તા વાંચતા હોઈએ તેવું આ પુસ્તક વાંચતાં જણાય છે.

ગુજર વાચકો તેને સત્કારે એમ દબ્બું છું.

અનુવાદક

સુ ર મા

એ ક દિવસ એક બહેનો ફેલાવે પામેલા લોકપ્રિય વર્તમાન-
પત્રમાં સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા કે:—

“ કલકત્તામાં નીબતલવા સ્ટ્રીટમાં રહેતા મધુસૂદન નામના મધ્યમ
વર્ગના છતાં સારા અને સુશિક્ષિત એવા એક સંસ્કારી સમાજના બેદ
વર્ષની પુત્રી હેમલતાએ પોતાના લગ્નમાં બારે પહેરામણી
અને ચાંદલાની મોટી રકમ આપવાની અશક્તિને કારણે પોતાના પિતાને
રાત્રિવિષ અત્યંત ઉદ્વેગશાળી, વ્યગ્ર અને દુઃખી બેવાથી પોતાના શરીર પર
આસલેટ છાંટીને આત્મહત્યા કરી છે. હજી તો જીવેને જીવી થતી, કુમળી
કળી સરખી હેમલતાની આત્મહત્યાથી પણ શું આપણા સમાજની
ધનલોહપતા અને નરી મૂર્ખતા દૂર નહિ થાય ? હાથ રે દિન્દુ સમાજ !
તને ધિક્કાર છે ! આવા સમાજના નવયુવકોને પણ ધિક્કાર છે ! ”

વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયેલા આ ગમગીનીભર્યા સમાચારથી સર્વત્ર
સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ અને કેટલાક દિવસો સુધી તો નવયુવકોમાં
અત્યંત ઉગ્ર ઉશ્કેરાટની આગ લાલૂકી ઉઠી. ઘણાએ નવયુવકોએ
આવેશમાં આવી જઈને અંતઃકરણપૂર્વક ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી કે
‘ પહેરામણી અને ચાંદલાની રકમ લીધા સિવાય જ લગ્ન કરીને
સમાજના આ કાળા કલંકની કાલિમા ધોષ નાખી તેને નાબૂદ કરી
નાખીને જ જીવીશ. ’

પરંતુ પંકજકુમાર જ એક એવો નવયુવક નીકળ્યો કે જે ઉપર
પ્રમાણે ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લઈને જ માત્ર શાંત થયો નહિ; તેણે તો
અત્યંત ઉશ્કેરાઈને ઉગ્ર આવેશમાં આવી જઈ દરિદ્ર રમેશની બહેન

સુરમા સાથે લમ-સંબંધથી જોડાઈ જઈ સમાજમાં પહેલ કરી પોતાની જાતને બીજાઓ માટે દૃષ્ટાંતરૂપ બનાવવાને તૈયાર થઈ ગયો.

વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયેલા કુમારી હેમલતાની આત્મહત્યાના સમાચાર વાંચવા ઉપરાંત પંકજકુમારને અત્યંત ઉત્કેરાવાનું અને ઉંમ આવેશમાં આવવાનું એક બીજું પણ સળંગ કારણ હતું. જમીનદારીનું નાનું ગામ છોડી અભ્યાસ કરવા માટે કલકત્તામાં આવીને વસવાટ કર્યા પછી, થોડાક જ દિવસો વીત્યા હશે ત્યાં તો એનો રમેશની સાથે ગાઢ મિત્રસંબંધ બંધાઈ ગયો હતો. એ ગાઢ સંબંધ અને પરમ પરિચયના પ્રતાપે જ એ રમેશને ઘેર અવારનવાર જતો આવતો હતો. ત્યાં એ ચા પીતો અને પુસ્તકો વખત ગપ્પાં મારવામાં ગુજારતો. કોઈ કોઈ વાર એ રમેશને ત્યાં બોજન પણ કરી આવતો હતો. અને વચ્ચે વચ્ચે રમેશને પણ પોતાને ત્યાં પ્રેમથી બોલાવી જઈ બોજન કરાવતો હતો. પોતાના એકના એક પુત્રના પરમ મિત્ર બન્યાને રમેશની મા પંકજને પણ પોતાના પુત્ર સરખો જ ગણતી. પંકજ પણ એ જુદા માતા ઉપર પોતાની જાતે નેટલી જ મદા અને ભક્તિ ધરાવતો. સુરમા પણ પંકજને બાપ-બાપ કહીને બોલાવી મલકાતી હતી અને બાળપણને લીધે કદી કદી એની સાથે ઘણી હે પથ ચડતી. પંકજને બહેન ન હતી. એટલે સુરમાથી એની એ ખોટ પુરાઈ એમ એ માનતો. આ સ્નેહ-બંધનના કારણે પંકજ ધણું ખરું એકાદ વાર તો રમેશને ઘેર જવાને ટેવાઈ ગયો હતો—ત્યાં મમા વગર જાણે એને જરા પણ એન પડતું નહિ.

ન્યારે સુરમાની ઉંમર તેર વર્ષની વય વટાવીને આગળ વધતી ગઈ ત્યારે રમેશ એના સગપણ અને વિવાહ કરવાને વિશેષ બચ્ચ થઈ ગયો; એટલું જ નહિ પરંતુ બિલકુલ અસહાય-તાદ્દન અકિંચન અને અત્યંત ગરીબ સ્થિતિને કારણે એ એક આધેડ ઉંમરના અશિક્ષિત પુરુષની સાથે સુરમાને પરણાવી નાખવાને તૈયાર થઈ ગયો; ત્યારે પંકજે પોતાના હૃદયમાં એક અકથ્ય એવી બારે બાંધકર વેદના

અનુભવી. એના મનમાં અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. એ એકાએક બહાવરો બની ગયો. ફેટલીક વાર એ એવા વિચિત્ર અને વિશેષ વિસ્મયકારક સાગરમાં ડુબી જતો કે આવી અનુપમ રૂપવતી, લલિત લાવણ્યવતી, ગરવી ગુણવતી અને સરળ સ્વભાવની કન્યાનો આ સંસારમાં-આ સમાજમાં કંઈ પણ આદર જ નહિ ! સુરમાના ભવિષ્યનો વિચાર કરીને કાંઈ કાંઈ વાર તો પંકજ આગળ પડીને એને કાંઈ યોગ્ય પાત્રને અર્પણ કરી દેવાને-સારો મૂર્તિઓ શોધી કાઢીને પરણાવી દેવા માટે વ્યાકુળ થઈ જતો.

સુરમાને લાયક પાત્રના હાથમાં સોંપી દેવાનો માત્ર એક જ ઉપાય હતો: પંકજ પોતે જ એ બાલિકાનું પાશ્વિગ્રહણ કરે તો જ એ દુઃખ-એ આકૃત દર થઈ શકે એમ હતું. પરંતુ પંકજનો મહા-શ્રીમંત જૂનવાણી વિચારનો જમીનદાર પિતા પોતાના કુળ-ખાનદાનની ઉચ્ચવંશની મર્યાદાનો ભંગ કરીને એ વિવાહ કરી રમેશના કુટુંબ સાથે જોડાવાને કદાપિ પણ રાજી થાય એમ ન હતું. આ સિવાય જ્યાં સુધી ખુદ કન્યાનો જ લાઈ રમેશ આગળ પડીને આ વાત ન છેડે ત્યાં સુધી પંકજ આ બાબતમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરવાને અશક્ત હતો. એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારીને કંઈ પણ કહી શકે એ એને માટે અસંભવિત તેમજ અશક્ય હતું. પોતાના જ વિવાહની વાત-પોતાના જ પરણવાની દરખાસ્ત પોતાના જ મોઢેથી શું કાઈ કરી શકે છે ?

પરંતુ રમેશને કાર્યસિદ્ધિની જરા જેટલીય આશા દેખાતી હોત તો એ જરૂર આ માગણી કરવાને યત્ન કરત. પરંતુ એને એવી વાત ઉચ્ચારવી તદ્દન અસંગત, અશક્ય અને અસંભવિત જ લાગતી હતી.

આમ અનેક વિચારોની ગડમથલમાં ચાર પાંચ દિવસો જોત-જોતામાં પસાર થઈ ગયા. એ પછી એક દિવસે ઝાળકિંગીમાં રહેતા રમેશના મિત્ર વિમલને મળવા જતાં એકાએક આ વાત જ ચર્ચાવી

સર થઈ. વિમલે જ નમ્ર શબ્દોમાં આ બાબતની જ વાત કરવી શરૂ કરી દીધી. એ સમયે પંકજ પોતાની આંતરિક હિતચક્તિ છુપાવી શક્યો નહિ. વિમલને એ વાત પરત્વે પોતાની સંભવિ આપીને એ જાણે એક ગાઢ ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ ગયો. સંભવિ આપતી વખતે એણે પિતાની અથવા તો ખુદ પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રત્યેના જરા સરખો પણ ખ્યાલ કર્યો નહિ. ચૌદ વર્ષની આડુ-કિશોરી સુરમાના મોહક મુખડે એને કાંઈ પણ વાતનો વિચાર કરવાનો અવસર જ ન આપ્યો. સુરમાને ભાવિ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાનું પોતે પ્રશંસનીય કાર્ય કરી રહ્યો છે એ વિચારના આનંદ અને સંતોષે જ એ વખતે એની બીજી બધી ય ચિંતાઓને છાંયી દીધી હતી.

ન્યારે ફક્ત દસ જ રૂપિયાની કિંમતનાં મામુલી કપડાં અને કેવળ ચૌદ રૂપિયાની કિંમતની વિંટી પહેરીને વરના પાટલે એને ખેસવું પડ્યું ત્યારે પંકજનું શરીર શરમતું માયું જાણે નિઃપ્રાણ થઈ ગયું. પોતાના ધરના નાના પમારના નોકરો પણ પોતાનાથી વિશેષ કિંમતી કપડાં અને વિંટી પહેરતા હતા, એ ખ્યાલ પંકજને ત્યારે આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. કન્યાદાનને સમયે એના મિત્રોએ એની પ્રશંસા કરીને મંડપને ગજવી મૂક્યો, પણ એ પ્રશંસા પંકજને તો તીવ્ર ઉપહાસ સમાન જ પ્રતીત થઈ. હાય ! એનો સ્વાર્થત્યાગ ફટલો મહાન છે ! એ સિંહનું બચ્ચું હોવા છતાં પણ શિયાળોના ટ્રેણામાં સામેલ થયો છે, એ વાત યુવકદળ ક્યાંથી સમજી શકે !

*

વિવાહવિધિ રંજેયજે થઈ ગયાને બીજે જ દિવસે ન્યારે પિતાનો પત્ર મળ્યો ત્યારે ઘોર ચિંતાના કારણે પંકજનો લગ્ન અંગેનો રહોસલો

આનંદ પણ ભીડી ગયો. એના પિતા અંગિકારથી બાબુએ અનેક બાબતો સાથે એ કામળમાં એમ પણ લખ્યું હતું કે:-

“ સાંભળ્યું છે કે ચોડા જ વખતમાં તમારે ત્યાં ગરમીની રત્નઓ પડશે. રત્નઓ પડે કે તુરત જ ઘેર ચાલ્યો આવજો. તારા વિવાહની વાત મેં કરી રાખી છે. તારા અહીં આવ્યા પછી મુદ્દત બેવરસીને લગ્નની તૈયારી કરવાની રાજઆવ ધરો. અહીં આવવામાં દીલ કરતો નહિ. ”

પત્ર વાંચીને પંકજ બારે ચિંતામાં પડી ગયો: “ પિતાને શું ઉત્તર આપવો? સમાજમાં ઉચ્ચ આદર્શ સ્થાપિત કરવા માટે આપની આજ્ઞા મેળવ્યા સિવાય જ મેં એક અકિંચન-દરિદ્ર કન્યાની સાથે લગ્ન કરી લીધાં છે, મને ક્ષમા કરશો. ” આવા ઉત્તરથી પિતા કદી પણ માનશે નહિ. એ ક્રોધથી અધીર થઈ જશે. કેવળ ક્રોધ જ નહિ પરંતુ એમના દુઃખની પણ કોઈ હદ રહેશે નહિ. તો શું વિવાહ કરવાની-લગ્ન કરી નાખ્યાની વાતને આ વખતે ગુપ્ત રાખવી બરાબર છે? પરંતુ એ પણ કેટલા દિવસો સુધી? વાત ગુપ્ત રાખવાથી તો ત્યાં મારા લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડશે તો વળી વધુ આફત ભીની થશે.”

આવા આવા અનેક વિચારોની ગડમથલમાં કલાકો વીતાવી દીધા છતાંય એ કોઈ એક નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ. આખરે એને એક વિચાર આવ્યો: પોતાના મિત્ર વિમલની સલાહ લેવાનું એને સૂઝ્યું. એ નિર્ણય પર આવતાં જ એ એને મળ્યો અને પિતા તરફથી આવેલો પત્ર પણ વંચાવ્યો.

“ આ માટે આટલી બધી ચિંતા કરવાની જરૂર શું છે? ” પત્ર વાંચી રહ્યા પછી વિમલે પંકજને ધીરજ આપવા માંડી. “ આના ઉત્તરમાં તું તારે લખ્ખી નાખ કે એક ગરીબ પણ ખાનદાન કુટુંબને ઉખડી જતું જોઈને મેં એની કન્યા સાથે લગ્ન કરી લીધાં છે.”

“ એ પછી? ” પંકજે ચિંતાતુર અવાજે પૂછ્યું.

“એ પછી થોડાક દિવસ વીતી જાય એટલે તારે સુરમાને સાથે લઈને એમની પાસે જવું. તું ત્યાં જઈશ તે દરમ્યાન તો એમનો કોઈ શાંત થઈ ગયો હશે.”

“અને કદાચ એ શાંત થયા નહિ હોય તો ?”

“તો વળી બીજું શું ? આગળ ઉપર જોયું જશે. તું તારા પિતાનો એકનો એક વહાલસોયો પુત્ર છે. શું એ તને કદી પણ ત્યજી શકશે કે ? અને ન કરે નારાયણ અને એ તને ત્યજી પણ દે તો શું તું જાતે કમાઈને તારો પોતાનો ખર્ચ પણ નહિ ચલાવી શકે ? તું તારી જાતને એટલી અશક્ત ધારે છે ? પિતાની સંપત્તિ કંઈ બધાયને મળતી નથી.”

અને આખરે એમ જ થયું. પંકજે નમ્રતાપૂર્વક કોમળ શબ્દોમાં પોતાના કલકતાના જીવનના બધા સમાચાર અથથી ધીરે ધીરે જણાવ્યા. પત્રને અંતે એણે પોતાની એ ધૃષ્ટતા માટે પિતાની ક્ષમા પણ માગી.

કેટલાક દિવસો પછી પંકજને એના પત્રનો પિતા તરફથી ઉત્તર આપતો પત્ર મળ્યો. એમાં બીજા અનેક બાબતો ઉપરાંત લખ્યું હતું કે:-

“મને પૂછ્યા સિવાય લગ્ન કરી નાખીને તે સ્વેચ્છાચારની હદ વટાવી છે. હવે એ તારી મારા પ્રત્યે જરા ભેદભાવે પિતૃભક્તિ હોય- મારા પ્રત્યે હેરા પણ લાગણી હોય અને મારી સંપત્તિની તને ચત્વિત પણ ઈચ્છા હોય તો મારો આ પત્ર વાંચીને તુરત જ તું એ સ્ત્રીને ત્યજી દે અને ત્યાં એક પણ પણ રોકાયા વગર તાબડતોળ મારી પાસે અહીં ચાલ્યો આવજો. અહીં આવ્યા પછી તારે મારી આજ્ઞાનુસાર બીજાં લગ્ન કરી મારા હાથેલા સન્માનનું રક્ષણ કરવું પડશે. જો એમ કરવામાં તું જરા પણ આનાકાની કરશે તો હું બિંદીપર્યંત તારાં મોં સુધીં ભેદ નહિ; તેમ જ તને હું મારો પુત્ર કે મારી વિશાળ સંપત્તિનો વારસદાર પણ ગણીશ નહિ.”

ક્ષમાના બદલે અનુચિત આદેશ મળવાથી પંકજ પણ પિતા ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થઇ ગયો.

“શું બાપુજી મને એટલો બધો શક્તિહીન અને લોભી સમજે છે કે હું એમની સંપત્તિના લોભમાં પડીને એક પરણેલી સ્ત્રીને ત્યજ દેવા જેવું નીચ કામ કરવાને તૈયાર થઈ જઈશ? બીજા માગીને પેટ ભરવાનો સ્વીકાર કરીશ પરંતુ પૈતૃક સંપત્તિના લોભમાં પડીને સેંકડો માણસોની હાજરીમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ જેનો મેં પત્ની તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે એ સરળહૃદયા સ્ત્રીને વિના અપરાધે ત્યજ દઈ બીજાને લગ્ન કરી મનુષ્યત્વ ગુમાવવાનું મારાથી કદાપિ પણ બની શકશે નહિ.”

પંકજે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પિતાના પત્રનો પ્રત્યુત્તર લખી નાખ્યો:

“ધર્મને સાક્ષી રાખી જેને હું અપનાવી ચૂક્યો છું, એ ધર્મ-પત્નીને કોઈ પણ પ્રકારના અશ્ર્વર્થના લોભમાં પડીને ત્યજ દઈ બીજાને લગ્ન કરવાની આજ્ઞા દેવા કરી મને ન કરો. આ માટે મને આપ જરૂર ક્ષમા આપશો.”

✽

પંકજ હવે સ્વાશ્રયી બન્યો છે. અભ્યાસ કરવો છોડી દઈને એણે એક ઑફિસમાં નોકરી કરવી શરૂ કરી દીધી છે. પહેલા મહિનાનો પગાર હાથમાં આવ્યા પછી એણે એક સાઈ-સગવડવાળું મકાન લાડે રાખી લઈ સુરમાની સાથે રહેવા માંડ્યું છે.

નવા સંસારમાં પગલાં માંડતાં શરૂશરૂમાં તો એના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પંકજ અને સુરમા બન્નેય સંસાર-વ્યવહારથી તદ્દન અજાણ્યા હતાં. ગરીબ ધરતી કન્યા સુરમા ગૃહસ્થજીવનના કામકાજની થોડી થણી આવડત ધરાવતી હતી છતાં ધરકામમાં કુશળ એવી ગૃહિણી એ બની શકી નહિ. પંકજ તો આ બાબતથી એકદમ

અળખ્યો જ હતો. આથી નવદંપતિનો સંસાર-ગૃહસ્થાશ્રમ સંપૂર્ણ રીતે કુતૂહલ ઉપજાવે તેમ ચાલવા માંડ્યો.

એક દિવસ સાંજે પંકજને ઑફિસથી આવ્યા બાદ સુરમાએ નારતો કરવા મોહનથાળ આપ્યો. પંકજે એનો એક ટુકડો મોઢામાં નાખીને જ થૂંકી નાખ્યો. મોહનથાળમાં મીઠું નાખેલું હતું. દળેલું મીઠું અને દળેલી સાકરનાં વાસણુ એક જ જગ્યાએ પડખે-પડખે હતાં, તેથી સુરમાએ ભૂલથી સાકરને બદલે મીઠું જ મોહન-થાળના ઘાણમાં નાખી દીધું હતું અને એથી જ મોહનથાળ ખારો ખારો બસ થયો હતો. પંકજે પાણી લઇને ટ્રાગળા કરી મોં સાફ કરી નાખ્યું અને બજારમાંથી બીજી ચીજ મંગાવીને નારતો કર્યો.

આ પ્રસંગ બન્યાને ઘણા દિવસો વીતી ગયા છતાં ય પતિ-પત્ની એ અપૂર્વ મોહનથાળની વાત યાદ કરીને બારે મજાક ઉડાવતાં હતાં.

કેવળ મોહનથાળ જ નહિ પણ સુરમાએ એક બે વાર શાકમાં મીઠાને બદલે દળેલી સાકર અને ચામાં સાકરને બદલે મીઠું નાખીને પોતાના ભૂલકણા સ્વભાવનો શરમજનક પરિચય આપ્યો હતો. આ ભૂલોથી પહેલાં તો પંકજ હસતો, પણ પછી તો ધીરે ધીરે એનું હસવું ખિન્નતામાં બદલાઇ ગયું. સ્વામીની ખિન્નતા સુરમાથી છૂપી ન રહી. અને એથી એણે સાવધાનીથી કામ કરવાને મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી. આમ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થવા છતાંય એનાથી એકાદ ભૂલ તો થઈ જ નતી હતી અને પરિણામે પંકજના ગુસ્સાની માત્રા ઉત્તરોત્તર વધતી રહી હતી.

પંકજ સુરમાના કામકાજથી નાખુશ તો હતો જ, ત્યાં વળી ઑફિસના સાહેબોનો પોતાના પ્રત્યેનો વ્યવહાર પણ એને અસહ્ય પ્રતીત થવા લાગ્યો. સાહેબ લોકો હિન્દુઓ ઉપર જેટલો રૂઆબ બતાવે છે એટલો રૂઆબ કોઇ પણ હિંદી પોતાના નોકર ઉપર બતાવતો નથી. સાહેબનો અનુચિત રૂઆબ પંકજ માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો.

આખરે પરિણામ એ આવ્યું કે તે હંમેશાં અસંતુષ્ટ અને દુઃખી રહેવા લાગ્યો. જે સાહેબ સાવ નજીવી બૂલ માટે એને ખરી જોડી દસ વાતો સંભળાવતો હતો એવા ચાર સાહેબોને પોતે નોકરીમાં રાખી શકે એવી સ્થિતિનો માણસ હોવાની યાદ એને અવારનવાર આવ્યા વગર રહેતી નહિ.

પંકજથી સાહેબની લાલ આંખો હર વખત જોઇ શકાઇ નહિ. એક દિવસ એ પોતાની જવાબદારીને વિસરી જઇ નોકરીનું રાજીનામું આપી દસ ઘેર ચાલ્યો આવ્યો—એણે પોતાની નાનુક પરિસ્થિતિનો પણ ખ્યાલ કર્યો નહિ.

“હવે શું કરીશ? ઘરનો ખર્ચો કેવી રીતે કાઢીશ?” નોકરી છોડી દીધાના સમાચાર મળતાં વિમલે પંકજને પ્રશ્ન કર્યો.

“અત્યારે એક ખાનગી ટ્યુશન હાથ પર છે અને એકાદ વધુ મળી જશે તો કાંઈ રીતે ઘરનો ખર્ચો નીકળી જશે.” પંકજે આશાભર્યો પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

વિમલે પંકજની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરી ખૂબ મહેનત લઇ એને એક ટ્યુશન અપાવ્યું. પરંતુ એ જે ટ્યુશનોથી પણ એને મહિને દહાડે ત્રીસ રૂપિયાથી વધુ મળતા ન હતા. ત્રીસ રૂપિયામાં મકાનભાડું અને ઘરકામ કરનાર માણસનો પગાર ચૂકવતાં કાંઈ પણ માણસ ઘરખટલો ચલાવી શકે નહિ. પંકજ પણ ઘરખર્ચ ચલાવવા અસમર્થ થયો. એણે ઘરકામ કરનારને રજા આપીને કરકસર કરવી શરૂ કરી. એમ કર્યા છતાં પણ એની મુશ્કેલીમાં ઘટાડો ન થયો. આખરે સુરમાને પણ એના બાપને ઘેર મોકલી આપી અને પોતે વીથીમાં રહેવાનું અને જમવાનું શરૂ કરી બજારમાંથી બૂનાં પુસ્તકો વેચનારની દુકાને જઈને એકાદ જે કાચદાનાં પુસ્તકો ખરીદી લાવી એનો એણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

“વીશીમાં રહેવા કરતાં મારે ઘેર રહો તો ?” રમેશ પંકજને ત્યાં રહેવા આવવાને આમંત્રણ આપ્યું.

“ના, મારાથી એમ નહિ બને. ત્યાં રહેવાથી મને અભ્યાસ કરવામાં અડચણ પડશે.” સાસરામાં ‘ધરજમાઈ’ જેવી સ્થિતિમાં રહેવાનો ધન્કાર પંકજે સાદ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધો.

રમેશને લાચાર બની ચૂપ થઈ જવું પડ્યું.

પંકજ વીશીમાં રહીને અભ્યાસ કરવા લાગ્યો અને પાંચ સાત દિવસના અંતરે સાસરે જવા આવવા લાગ્યો.

આમ થોડાક દિવસો વીતી ગયા. પંકજ એકાદ અઠવાડિયું પોતાને ત્યાં ન આવવાથી રમેશ અને સુરમા ચિંતામાં પડી ગયાં. રમેશ એક દિવસ શનિવારે પંકજને મળવા અને પોતાને ત્યાં જમવા આવવાને નિમંત્રણ આપવા એની વીશીમાં ગયો. વીશીમાં પૂછપરછ કરતાં એના જાણવામાં આવ્યું કે પંકજ એકાએક પોતાના પિતાની બિમારીના સમાચાર મળવાથી દેશ ચાલ્યો ગયો છે.

*

કેટલાક દિવસ બાદ રમેશ પંકજને એક પત્ર લખ્યો. એનો એને સત્વર ઉત્તર મળ્યો. પંકજે એમાં વિશેષ કંઈ નહિ લખતાં ફક્ત દુકંમાં જ જણાવ્યું હતું:

“બાપુજીની તબિયત કંઈક અસ્વસ્થ રહ્યાં કરે છે પણ સેવા-આફરી અને ચિકિત્સા બરોબર ચલી હોવાથી એ થોડાક જ દિવસોમાં સંપૂર્ણ સાબ થઈ જશે એમ લાગે છે. હવે હું જમ બનશે તેમ જલદી તમારી પાસે કલકત્તા આવી પહોંચીશ.”

આ પત્ર આવ્યાને જોતજોતામાં એક મહિનો વીતી ગયો. એક દિવસ વિમલ હાંફતો હાંફતો રમેશ પાસે આવ્યો અને શ્વાસભેર કહેવા લાગ્યો:

“સત્યાનાશ વળી ગયું, રમેશ! પંકજે તો પોતાને ગામ જઈને બીજું લગ્ન કરી નાખ્યું છે. હજી ગઈ કાલે જ એનાં લગ્ન થઈ ગયાના મને પાકા પાયે ખબર મળ્યા છે.”

આ સમાચાર સાંભળતાં જ રમેશ માથે હાથ મૂકીને બેસી ગયો. એની વૃદ્ધ મા હતાશ થઈ ગઈ. વિમલે દાંત પીસીને કહ્યું.

“ઓહો! જમીનદારના છોકરા કેવા પાખંડી અને જુઠ્ઠા હોય છે!”

જી મીનદારીનાં કાવાદાવાલયાં કામકાજ કરતાં કરતાં અગ્નિકાબાબુના માથાના કાળા વાળ સફેદ થઇ ગયા હતા. એ એકેય કામ કદી પણ કાચું કરતા નહિ. પુત્રની સાથે બહારથી કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ કે સંપર્ક ન રાખવા છતાં એ છૂપી રીતે એની દરેક હિલચાલની બારીકમાં બારીક તપાસ રાખતા કે ‘પંકજ આજકાલ શું કરે છે ? કેવી રીતે ચાલે છે ? લગ્ન કરીને એ આનંદ કરે છે કે પરતાય છે ? વિવાહ કરીને પંકજ સુખી થયો નથી, એના ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગડમથલ ભભી થઇ છે, અયપણથી જ અમીરી જીવન ગુમરેલું હોવાથી એ વર્તમાન જીવનનાં કષ્ટ અને હાડમારીથી અકળાઇ રહ્યો છે,’ નગરે ખબરો એમને વખતોવખત મળતી હતી અને એથી એ ધીરે ધીરે ગુમાવેલો પુત્ર ફરીને પાછો મેળવવાને આશાનિવૃત થયા હતા.

એ પછી જ્યારે એના સાંભળવામાં આવ્યું કે પંકજ નોકરી છોડી દઇને પોતાની પરિણિત સ્ત્રીને સાસરે મૂકી આવ્યો છે અને આજકાલ પોતે વીશીમાં રહીને કાયદાનો અભ્યાસ કરે છે ત્યારે અગ્નિકાબાબુએ એને પોતાની પાસે તેડાવી લેવાની સારી તક આવેલી જોઇ. આ તકનો એમણે તુરત લાભ લીધો. પંકજને એમણે એક જોટા તાર કરીને ખબર આપ્યા કે “હું ગંભીર માંદગીથી પટકાઇ પડ્યો છું; તું જલદી નહિ આવે તો મારો ને તારો મેળાપ થશે નહિ.”

તાર મળતાં જ પંકજ ધીરજ ધરી શક્યો નહિ; એ તુરત જ કલકત્તાથી ઉપડતી પહેલી ગાડી પકડી દેશ જવાને ચાના થઇ ગયો. ત્રણ વાગે

એને તાર મળ્યો અને ચાર વાગે તો દેશ તરફ જતી માડી ઉપડતી હતી એટલે એ પોતાના સાસરે પણ કોઈ સમાચાર મોકલી શક્યો નહિ.

ભારે શરમ અને અતિ ઉદ્વેગ સાથે પંકજ પોતાને ઘેર જઈ પહોંચ્યો. પિતાની બિમારીની હકીકત પૂછતાં અંબિકા આશુએ હંડા કહેજે ઉત્તર આપ્યો:

“કાલે મધરાતે એકાએક મારી છાતીમાં એવી લથકર વેદના ઉપડી કે મને શ્વાસોચ્છવાસ પણ બંધ થઈ જવાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. મારી એવી હાલત જોઈને ઘરનાં બધાંએ લય પામી તને તાર ક્યો. ઈશ્વરની કૃપાથી સવારે દસ વાગ્યા પછી તો એ વેદના ધીરે ધીરે કમી થવા લાગી અને બપોરના બાર વાગતાં તો હું તદ્દન સાળે તાળે થઈ ગયો છું.”

એ પછી એ ચાર દિવસો તો વિશેષ સ્નેહમાં વીતી ગયા. આ દિવસો દરમ્યાન અંબિકા આશુએ પંકજની આગળ એના વિવાહ-લગ્નના સંબંધમાં કોઈ પણ વાત છેડી જ નહિ.

આમ એક પખવાડિયું વીતી ગયા પછી એક દિવસ અંબિકા આશુએ પંકજને પોતાના ઓરડામાં એકાંતે બોલાવીને જણાવ્યું:

“મારું સ્વાસ્થ્ય દિનપ્રતિદિન બગડતું જાય છે. અત્યાર સુધી તો મેં કામકાજમાં રમ્યાપમ્યા રહીને જ દિવસો પસાર કર્યા છે; પરંતુ માટે મેં કંઈ કર્યું નથી. પરંતુ હવે મારી અંતરની ઇચ્છા છે કે જમીનદારીનું કામકાજ તને સોંપીને હું થોડાક દિવસ તીર્થાટન કરવા ચાલ્યો જાઉં.”

“પણ હું તો જમીનદારીનું કામકાજ જરા પણ જાણતો નથી, આપુલ!” પંકજ ચિંતિત ભાવે બોલ્યો.

“એ માટે તારે કશી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. હું તને મહિના બે મહિનામાં જ સઘળા કામકાજથી પાવરશે બનાવી દઈશ.” અંબિકા આશુએ કહ્યું.

પંકજને પોતાની દરખાસ્ત અંગે સંમત થઈ ગયા પછી અંબિકા બાબુ જમીનદારીના નાના મોટા કામથી માહિતગાર કરવા લાગ્યા.

*

આ સમયે જ અગ્નિક એક દિવસ સતોષપુરના જમીનદાર બાબુ રાધાનાથજી કેટલાંક માણસોના રસાલા સાથે અંબિકાબાબુના મહેમાન થયા. એ પંકજનું સગપણ કરવા માટે આવ્યા હતા. પંકજ મહા-મુશીબતમાં આવી પડ્યો. ધનસંપત્તિમાં લલેને ગમે એટલું આકર્ષણ હોય પણ સુરભાને વિસરી જવી એ તેને અયોગ્ય અને અપરાધ કરવા સરખું લાગ્યું.

પુત્રનો મનોભાવ સમજવામાં અંબિકા બાબુને જરાપણ મુશ્કેલી કે વાર ન લાગી.

“ એક વર્ષ પહેલાં રાધાનાથ બાબુ અહીં આવ્યા હતા. ત્યારે મેં એમને વચન આપ્યું હતું. ” પંકજને પોતાના ઓરડામાં એકાંતે બોલાવી અંબિકા બાબુએ કહેવા માંડ્યું, “ આટલા દિવસો પછી તું હેર આવ્યો છે એ સમાચાર મળતાં તેઓ આપણે ત્યાં આવ્યા છે. હવે એ લોકોના સંબંધમાં મારે શું કરવું એ તું જ કહે તો દીકરા ! ”

“ પણ મેં તો ક્લકત્તામાં લગ્ન કરી લીધાં છે, બાપુજી ! આ બાબત માટે મને ક્ષમા કરો. ” કોઈ મહાન ગુનેગારની જેમ કંપતા અવાજે પંકજે ઉત્તર આપ્યો.

“ જો હું તને ક્ષમા કરું તો મારી સ્થિતિ શું થાય એનો તને કંઈ ખ્યાલ છે ? મારે મારા વચનની વિરુદ્ધ કામ કરવું પડશે. તું જાણે છે કે મારો કદર શત્રુ પણ મારા ઉપર વચનલગતું આળ મૂકી શકે તેમ નથી. ”

પંકજ નીચું માથું રાખીને જ ઊભો રહ્યો.

“ તો તું આ લમ નહિ કરે ? ” અંબિકા બાબુએ પુત્રને નિરુત્તર ઊભો રહેલો જોઈ સ્થિર અને ગંભીર સ્વરે પાછું પૂછ્યું.

“ હું તમારી ક્ષમા માગું છું. ” કંપતા અવાજે પંકજે ઉત્તર આપ્યો.

અંબિકા બાબુનાં લવાં ચડી ગયાં.

“ ઠીક છે. ” અંબિકા બાબુએ કઠોર અવાજે કહેવા માંડ્યું :
“ જો તું ક્ષમા આપવાથી સુખી થઈ શકતો હોય તો હું તને ક્ષમા કરું છું, પંકજ ! પરંતુ યાદ રાખ કે હું મારી જાતને કાંઈ પણ પ્રકારે ક્ષમા કરી શકીશ નહિ. ”

પંકજે વિરમય પામી પિતાના ચહેરા સામે જોયું. અંબિકા બાબુએ ઉડીને ઊભા થઈ પડખેના એક નાના કબાટમાંથી એક નાની શીશી બહાર કાઢી અને પંકજને બતાવી કહ્યું :

“ જુઓ છે પંકજ, કે આ શીશીમાં શું છે ? ”

“ શું છે ? ” વંધુ આશ્ચર્ય અનુભવતાં પંકજે ઉત્સુકતાપૂર્વક પિતાને સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ વિષ-ઝેર ! ”

પંકજ લયથી કંપી ઊઠ્યો.

“ શું આપ આત્મહત્યા કરવા માગો છો ? ” પંકજે ચોથરાતા સાદે પૂછ્યું.

“ નાનપણમાં જ મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જે દિવસે હું મારી પોતાની વાત છોડી દઈશ-વચનભંગ કરવાને તૈયાર થઈશ તે જ દિવસે આ વિષ-ઝેર પીને હું મારી જિંદગીનો અંત આણીશ. આટલા દિવસો સુધી તો મેં કદી પણ વચનભંગ કર્યો નથી. પણ

આજે તારા પ્રતાપે મારે એ કરવો પડશે.” શીશીને કબાટમાં પાછી મૂકી દેતાં અંખિકા બાબુ બોલ્યા.

પંકજની બોલવાની શક્તિ લુપ્ત થઇ ગઇ, એનું ગળું રંધાઈ ગયું. હાથ રે દુર્ભાગ્ય ! શું પિતૃહત્ત્યારા થયું પડશે !

એ ધમ લઇને પિતાના ચરણોમાં પડ્યો.

“ નહિ-નહિ બાપુજી, એમ કદાપિ નહિ થ્યને. આપ આત્મહત્યા ન કરો. હું આપની વાત કબૂલ કરીશ.” દુઃખી અવાજે પંકજે કહ્યું.

“ બીજું લક્ષ કરીશ ? ”

“ આપના ચરણસ્પર્શ કરીને સોગંદપૂર્વક કહું છું કે હું જરૂર બીજું લક્ષ કરીશ. ”

“ આશીર્વાદ આપું છું, પંકજ ! તારાં સુખ-શાંતિ ચિરકાળ ટકી રહો.” અંખિકા બાબુએ હાથ પકડી પુત્રને ઉઠાડ્યો અને હૃદય સાથે ચાંપી સ્નેહાળ લાવે કહ્યું.

એ જ દિવસે વાગ્દાનવિધિ-સંગ્રપણ કરવાની ક્રિયા થઇ ગઇ. પખવાડિયાની અંદર જ લક્ષનું મુહૂર્ત નક્કી કરીને અંખિકા બાબુએ ભારે ધામધૂમથી પુત્રના વિવાહ કરી નાખ્યા.

*

લેગ થઈ ગયા પછી પંકજે નક્કી કર્યું હતું કે એક પત્ર લખીને સુરમાને સમજાવે સમાચાર જણાવવા પોતે જ કલકત્તા જઈ પોતાની સંકટગ્રસ્ત પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપીને બધી ચે વાત સાફ સાફ શબ્દોમાં કહેવી. એને એ પણ ખાતરી હતી કે આ સમજણી હકીકત સાંભળ્યા પછી સુરમા જરૂર હસી આપશે.

પરંતુ એને કલકત્તા જવાનો અવસર જ મળ્યો નહિ. અંગિકા બાબુ એના ઉપર જમીનદારીનો સબજો ભાર નાખી દઈ તીર્થયાત્રા કરવાને બહાર ચાલ્યા ગયા હતાં.

પિતાની રાહ જોતાં જોતાં છ સાત મહિના પસાર થઈ ગયા. આટલા દિવસો દરમિયાન બે ત્રણ જગ્યાએ એની જગીરદારીની પ્રજ્ઞ સાથે એને ઝઘડા થયા. પંકજને એ સર્વ સ્થળે જઈને ઝઘડા શ્રાંત પાડવા પડ્યા. આ કારણથી પણ એને કલકત્તા જવાની મુદ્દલ તક મળી જ નહિ. એણે એક પત્ર સુદ્ધાંય લખ્યો નહિ. અને પત્રમાં તે કેટલીક વાત લખી શકાય !

આઠ મહિનાની અવધિ પછી અંગિકા બાબુ તીર્થયાત્રા કરીને ઘેર આવ્યા. અને આવતાં વેંત જ એમણે પુત્રવધૂ મનોરમાને પોતાના ઘરમાં હસ્તીકરતી જોઈ. એ પછી એમણે ગૃહસ્થાશ્રમનું ઘણુંખરું કામકાજ પંકજને સોંપી દઈ ભજન-કીર્તનમાં ચિત્ત પરોવ્યું. પંકજ માથે પડેલું કામકાજ છોડીને સુરમા પાસે જઈ શક્યો નહિ. જરૂરી કામ પૂરું થતાં જ કલકત્તા જઈશ એમ વિચાર કરતાં કરતાં તો એક વર્ષ વીતી ગયું; પણ એનું એ જરૂરી કામ પૂરું થયું જ નહિ.

“લાહ !”

“હાહ !”

“શું તમે લગ્ન નહિ કરો ?”

રમેશ નીચું માથું રાખીને જમી રહ્યો હતો ત્યારે સુરમાએ એને એકાએક પ્રશ્ન કર્યો.

“એ તો દેખીતી વાત છે, કે લગ્ન કરવાથી બાળકો પેદા થશે અને એથી એમનું લાલન-પાલન, અને ભરણુ-પોષણ કરવામાં તેમ જ પરણાવવા-મંડાવવામાં જ સારીયે જિંદગી પૂરી થઇ જશે.” રમેશે ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

લાહનેા ઉત્તર સાંભળીને સુરમા ખડખડ હસવા લાગી.

“બાળકો પેદા થશે, એમને ખવરાવવું-પહેરાવવું પડશે વગેરે ભવિષ્યના ભયથી ડરી જઇને શું તમે લગ્ન કરવા માગતા નથી, મોટાલાહ ? કન્ય છે મારા લાહને ! તો પછી જે લોકો કાળી મજૂરી કરીને પેટ ભરે છે એ ક્યા બળ પર લગ્ન કરતા હશે ?”

“પણ જો હું મજૂર હોત તો અત્યાર સુધીમાં એક નહિ પણ ત્રણ લગ્ન કરી ચૂક્યો હોત, સુરમા ! પરંતુ મધ્યમ વર્ગના માનવી થવું એ ખરેખર દુર્ભાગ્યની વાત છે. મજૂરો તો એક વેળા ઉપવાસ કરીને પણ ચલાવી લે છે; એમનાં બાળકોને ભણાવવા-ગણાવવાની જરાયે જરૂર રહેતી નથી કે એમને વિવાહ-લગ્ન કર્યા પછી ઘરમાં ગોંધાઈ-પુરાઈ રહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી.”

“આ બધી નકામી વાત છે, ભાઈ!” માથું હલાવીને સુરમાએ કહ્યું. “આ બધી લપછપ મૂકી દો ભાઈ! તમારે હવે લગ્ન કરી લેવાં જ પડશે. શોભાળગરમાં એક કન્યા છે. મેં એને જોઈ છે. એ દેવકન્યા જેવી છે. એના ધરવાળા પોતાના મોઢેથી જ આઠસો રૂપિયાનો ચાંદલો આપવાનું કહી રહ્યા છે. માતાની પણ ખૂબ જ ઈત્તેજારી છે કે એ કન્યા પછે ઘેરે આવે.”

“જરોળર છે. બાને બે મહિના થોભી જવાનું કહી દેજે. ધરની બાબતનો નિકાલ ક્યાં વગર મારાથી લગ્ન કરી શકાશે નહિ.”

“ધરની બાબતનો શું નિકાલ કરવો છે?”

“વિમલનું કહેવું છે કે કોઈ સારા દલાલ મારફત ધર વેચી નાખવાથી સહેજે પાંચ હજાર સુધીની કિંમત મળી શકશે. એના કહેવા મુજબ થાય તો શાહુકારને સાડાત્રણહજાર રૂપિયા ચૂકવી આપ્યા પછી યે દોઢહજાર રૂપિયા આપણા હાથ પર રહેશે.”

“પણ આમ ધર વેચી નાખશો, ભાઈ?”

“હું નહિ વેચી નાખું તો શાહુકાર પોતાના પૈસા વસૂલ કરવાને ધરનું લિલામ કરી નાખશે. આમ થતાં તો ફક્ત એની લેણી રકમ—સાડાત્રણ હજાર રૂપિયામાં જ ધર હાથમાંથી જશે.” વિષાદભર્યું હાસ્ય હસીને રમેશે ઉત્તર આપ્યો.

સુરમાએ પછી કોઈ દિવસ ધર બાબત વાત જ ઉઘ્યારી નહિ; પોતાની સંમતિ કે વિરોધ દાખવ્યાં જ નહિ.

“કોઈને કાગળપત્ર આવ્યો છે કે?” જમીને હાથ—મેં ઘોષી જીભા થતાં થતાં રમેશે સુરમાને પૂછ્યું.

“બહેનનો કાગળ છે; ભાણિયાને અબોટણ કરવાનાં છે.”

“ત્યારે આ મહિનાનો અડધો પગાર તો એમાં જ ખર્ચાઈ જશે.” રમેશ મેં બગાડીને બોલ્યો, “બીજા કોઈને કાગળપત્ર નથી ને?”

“ના.”

“વારે પંકજ પણ દેવો માણસ છે !” કંઈક વિચાર કર્યા પછી રમેશે બોલવા માંડ્યું : “વર્ષ આખામાં એણે એક પત્ર લખવાની પણ તકલીફ લીધી નથી ! લાણિયો પણ ચાર મહિનાનો થઈ ગયો પરંતુ એણે એને પોતાની આંખે જોયો પણ નથી કે એક પત્રમાં ચાર લીટી લખીને પણ એની કંઈ અબરઅંતર પણ પૂછવાની પરવા કરી નથી ! આપણે તો ગરીબ માણસ ને !”

“ત્યાં તમે બીજો પત્ર લખ્યો હતો કે ભાઈ ?” જમીન સામે નજર રાખીને રૂંધાયેલા અવાજે સુરમાએ પૂછ્યું.

“વારે વારે પત્ર લખીને શું કરું ?” ભવાં ચડાવીને રમેશે ઉત્તર આપ્યો, “મેં એને ઉપરાઉપરી ચારપાંચ પત્રો લખ્યા, પણ એણે એકયનો ઉત્તર આપ્યો નથી. હા, વચ્ચે ત્રણ-ચાર લીટી લખીને એણે એક ચિક્કી મારા પર મોકલી હતી. એમાં તો એણે તુરતમાં કલકતા આવવાનું લખ્યું હતું. આ વાતને પણ આજકાલ કરતાં આઠ મહિના વીતી ગયા; છતાંય એ આવ્યો તો નથી જ.”

સુરમા એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યા વગર ગુપચુપ રમેશની એકી થાળી ધોવા લાગી.

“વિમલ તો એના ઉપર તારા ભરણપોષણ માટે દાવો માંડવાની સલાહ આપતો હતો.” રમેશ પાછો બોલવા લાગ્યો, “દાવો કરવો, ફરિયાદ માંડવી એમાં કંઈ ખોટું નથી—જેવા દેવ તેવી પૂજા !”

“શું તમે મારું ભરણ-પોષણ કરવાને અસમર્થ છો, ભાઈ ?” કંપતા પણ કોમળ અવાજે સુરમાએ પૂછ્યું.

“હું અસમર્થ નથી.” રમેશે ખિન્નતાભર્યા અવાજે કહ્યું, “પણ એણે કેટલો ભારે અન્યાય કર્યો છે ? બીજું લામ કયું”, પણ એક પત્ર લખીને કુશળ સમાચાર પણ આપવાની એણે દરકાર કરી નથી.

મોટા માણસ થઈને શું એણે એમ કરવું જોઈતું હતું? મેં જ મોટી ભૂલ કરી છે, સુરમા! એ સમયે જો મેં કરજ વહોરીને પણ કાંઈ ખીજ જગ્યાએ તને પરણાવી દીધી હોત તો આજે આ દુઃખ ભોગવવાનો વખત જ ન આવત.”

“લાગ્યમાં લખ્યું હોય તેમ જ થાય છે. વિધિના લેખ કાણ ટાળી શકે છે, લાઈ? વળી મને એવું દુઃખ પણ શું છે?” સુરમાએ જોડો નિસાસો નાખતાં કહ્યું.

“એવું શું દુઃખ છે?” રમેશ સહેજ તપીને બોલ્યો, “એવું શું દુઃખ છે? આજે તું રાજરાણી છે, તારી પાછળ તો દસદાસીઓ પડ્યો બોલ ઝીંકવાને ધૂમતી હોતી જોઈએ. પરંતુ એના બદલે તો તું એક મનૂરણની માફક આ ભાંગ્યાતૂટ્યા ઘરમાં પડી રહે છે.”

“તમારા જેવા લાઈની સાથે રહેવામાં-ભાંગ્યાતૂટ્યા ઘરમાં પોતાના માના જણ્યા ભાઈ સાથે રહેવામાં મને સ્વર્ગથી પણ અધિક સુખ છે.” રત્નલરી દૃષ્ટિથી લાઈ સામે જોઈને સુરમા બોલી.

“સુરમા! બહેન! તારું કામ પૂરું થયું કે? જોને, લાણિયો ક્યારેનાયે મુએ છે?” માએ બૂમ મારી.

માનો સાદ સાંભળતાં જ સુરમા એકદમ લાઈની એડી ચાળી લઈને રસોડા બહાર નીકળી.

રમેશ જોડો નિસાસો નાખીને સિગારેટમાંથી ધુમાડો કાઢતો બહાર ખડકીના આરણા પાસે જઈને બેસો.

*

સુરમાનાં લગ્ન કર્યા પછી રમેશ પોતાને જોડેલો નિશ્ચિંત થયેલો માનતો હતો, એના કરતાં આજે એ અધિક ચિંતાતુર અને દુઃખી હતો. સુરમાનાં લગ્ન કોઈ યોગ્ય મૂલતિયા સાથે કરવાનું એ અશક્ય

અને અસંભવિત માનતો હતો; પરંતુ ભગવાનની દયાથી એ કામ બહુ જ સરળતાથી પાર પડી ગયાનું પણ એને લાગતું હતું. સ્વપ્નમાં પણ એણે એવું ધાયું નહોતું કે એનું આટલું ભયંકર પરિણામ આવશે. જે પંકજને એના હૃદયની મહાનતાનો પરિચય મેળવી રમેશ દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યો હતો એ જ પંકજ પિશાચથી પણ અધિક અન્યાયી અને ક્રૂર સિદ્ધ થયો હતો. એક ઝોના જીવન-મરણના પ્રશ્ન સાથે આમ રમત રમાવામાં એનો શું અર્થ સરતો હશે? એ તે કાંઈ માણસનું કામ છે !

પંકજ ગમે તેવો હોય પણ એ તો હવે નક્કી હતું કે રમેશ ધોર ચિંતામાં દૂબ્યો હતો. ‘સુરમાને માટે હવે શું કરવું? એ બાળા શું આમ દુઃખ અને નિરાશામાં જ પોતાનું સાફ જીવન વિતાવશે?’ એ વિચારે એના મનમાં અનેક ગડમથલ ઊભી કરી.

સુરમાની ચિંતા ઉપરાંત બીજી પણ અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ એને ઘેરી વળી હતી. બાપદાદાનું ઘર અઢી હજાર રૂપિયામાં શાહુકારને ત્યાં ગીરો પડ્યું હતું; વ્યાજનાં વ્યાજ ચડીને દેવાની રકમ લગભગ ચાર હજારની થઈ ગઈ હતી. શાહુકારે વકીલ મારફત નોટિસ આપી એ રકમ એક મહિનામાં ચૂકતે ભરી જઈને ગીરવી મકાન છોડાવી જવાની મુદત આપી હતી. વિમલ એને સલાહ આપતો કે ઘર વેચી નાખીને એક વખત તો શાહુકારના કરજમાંથી મુક્ત થઈ જવું, પણ એ જૂના-લાંગ્યાતૂટ્યા ઘરનું કોઈ આહક જ થતું ન હતું. આહક મળે તો પણ એક મહિનાની મુદતમાં ઘર વેચાવું અશક્ય અને અસંભવિત હતું.

આ પરિસ્થિતિએ એને વિશેષ વિચાર-વમળમાં ધોંલવી દીધો:

“કોર્ટમાં અરજી કરવાથી ફક્ત એક મહિનાનો જ વધુ વખત મળી શકે તેમ છે, પરંતુ એટલી બધી માથાકૂટ કરવાની જરૂર પણ શું છે? ઘર વેચવાથી બે-ચાર હજાર રૂપિયા તો મળે એમ નથી; બહુ બહુ તો ચારસો-છસો રૂપિયા મળશે. ઘર ગયું, સુરમાનું ભાગ્ય

ફટયું તો વળી એટલા રૂપિયાથી માફ શું વળશે? બહેતર છે કે શાહુ-કારને આ ધર માટે ફાવે તેમ કરવા દેવું અને મારે બીજું મકાન ભાડે રાખીને રહેવા ચાલ્યો જવું.”

સિગરેટ ખુઝાઇ ગઇ હતી. રમેશે એને દિવાસળી વડે ફરીથી સળગાવી અને વિમલને મળવા જવા માટે કપડાં પહેરીને એ બહાર નીકળી ગયો.

*

“આમ હતાશ થવાથી તે કંઈ વળવાનું છે, રમેશ?” વિમલે રમેશની બધીયે વાત સાંભળીને આશ્વાસન આપતાં કહેવા માંડ્યું: “ધર વેચી નાખવાથી શાહુકારની લેણી રકમ અપાઇ જશે અને બાજનો બોજ હળવો થશે. આમ કરતાં તને ઓછામાં ઓછા હજાર-બારસો રૂપિયા મળી જશે. વિપિન બાબુ જૂના અને જાણીતા દલાલ છે. મારે એમની સાથે સારી ઓળખાણ છે. ચાલ, આપણે એમની યાસે જઇએ.”

એ પછી બન્ને જણા મકાનના દલાલ વિપિન બાબુને ઘેર ગયા. દલાલના પ્રયત્નથી એક મહિનાની મુદતમાં જ ધર વેચાઇ ગયું. શાહુકારનું કરજ ચૂકવી દીધા પછી રમેશના હાથમાં તેરસો રૂપિયા આવ્યા. એ રૂપિયા એણે સેવિંગ્સ બેંકમાં જમા કરાવ્યા. અને ભાડાના મકાનમાં જઇને રહેવા માંડ્યું.

ઑફિસમાંથી મળતા પિસ્તાળીસ રૂપિયાના પગારમાં રમેશનો ધર-ખર્ચ નબતો ન હતો; એટલે મકાનભાડા જેટલું વધુ કમાવાને એણે ટયુશનનો પ્રયત્ન કર્યો. એ સવારના દસ વાગ્યાથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ઑફિસમાં કામ કરતો અને પછી ટયુશન આપવાને જતો. આમ રાત્રે આઠ નવ વાગ્યા પછી જ એ ઘેર પાછો ફરી શકતો હતો.

એ તે પ્રકારે દિવસો પસાર થઈ રહ્યા હતા, પરંતુ અભ્યાસમાં તલ્લીન થવાના કારણે ઓફિસમાં સ્થિતિ બગડવા લાગી હતી. ઓફિસના મેનેજરે એકાએક બે-ચાર જણાઓને નોકરીમાંથી રજા આપી દીધી. આ બે-ચાર જણાઓમાં રમેશ પણ આવી ગયો. નોકરી છૂટી જવાથી રમેશના ખૂરા હાલ થયા. ઘણી ઘણી તપાસ-પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમ જ ભારે લાગવગ લગાડવા છતાં પણ એને ખીજ કાઢી નોકરી મળી નહિ.

કેટલાક મિત્રોની સલાહથી એણે સેવિંગ્સ બેંકમાં જમા પડેલા રૂપિયા ઉપાડી લઈ સુગંધી તેલ, અત્તર, સાબુ વગેરે વેચવાની એક નાની સરખી દુકાન માંડી; પરંતુ રમેશમાં વેપાર કરવાની બુદ્ધિ કે આવડત ન હતી. એક વર્ષ વીત્યું ન વીત્યું ત્યાં તો એની મૂડી છુ-મંતર થઈ ગઈ અને બજારના એક હજાર રૂપિયાનું દેવું એના ઉપર ચડી ગયું. માગનારાઓએ કડક ઉધરાણીઓ કરવા માંડી, પણ એમના એ તકા-દાને તે પહોંચી શક્યો નહિ અને આખરે એમણે કાયદેસર પગલાં લીધાં. દુકાનને સીલ કરાવીને તેમાંનો બધોય માલ-અસબાબ વેચી નાખ્યો. રમેશ જોતજોતામાં સર્વસ્વહીન થઈ ગયો.

એ પછી તો રમેશ પર એક પછી એક આક્રમક—દિનપ્રતિદિન નવાં નવાં દુઃખો—આવી પડવા લાગ્યાં. આ સમય દરમિયાન જ રમેશની જરૂર માતાનો દેહાંત થઈ ગયો. રમેશે ઇષ્ટમિત્રો પાસેથી ફરજી પૈસા લઈને પણ માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. એ બધું પતી ગયા પછી

એ નોકરીની તપાસમાં ફરવા લાગ્યો. પરંતુ એક મહિનાથી પણ વધુ સમય વીતી જવા છતાં જ્યારે કોઈ નોકરી ન મળી ત્યારે એણે નિરાશ થઈને પંકજને એક પત્ર લખ્યો:

“તમારી પત્ની અને પુત્ર ભૂખે મરી રહ્યાં છે. જો યોગ્ય લાગે તો જલદી આવીને એમનો કોઈ પ્રબંધ કરી જાઓ.”

પરંતુ આ કાગળ લખ્યાને પણ એક મહિનો વીતી જવા છતાં જ્યારે પંકજનો કોઈ જવાબ આપ્યો નહિ અને પોતાની પાસેના બધા પૈસા ખલાસ થઈ જતાં લાણેજને દૂધ પીવરાવવાના પૈસા પણ પાસે ન રહ્યા—પોતાને અને બહેનને ઉપવાસ કરવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો, લાડું ચડી જવાથી મકાનમાલિકે ઘર ખાલી કરીને ચાલ્યા જવાની નોટિસ આપી, ત્યારે રમેશની મૂંઝવણનો કોઈ આરો રહ્યો નહિ.

“એક કામ કર, સુરમા ! તું તારા સાસરે ચાલી જા. ચાલ હું તને ત્યાં મૂકવા આવું.” ઘણા વિચારો કરવા છતાં કંઈ પણ સૂઝ ન પડવાથી આખરે રમેશે બહેનને ઉપરના શબ્દો કહ્યા.

“ત્યાં જઈને હું શું કરું, ભાઈ ?” સુરમાએ નિરાશ અવાજે ઉત્તર આપ્યો, “જ્યારે ત્યાંથી આપણા પત્રનો કોઈ ઉત્તર જ આવતો નથી ત્યારે ત્યાંથી બીજી કોઈ વાતની આશા રાખવી જ વ્યર્થ છે.”

“બલે કોઈ વાતની આશા ન હોય, પણ તારે માટે ત્યાં પાસેર અન્ન અને આ કુમળા બાળાને માટે એ ધુંટડા દૂધ તો જરૂર મળશે. લોકલાજથી પણ પંકજ તારો તિરસ્કાર કરી શકશે નહિ.”

“જેણે આટલા દિવસો દરમિયાન એક વાર પણ જરા જેટલીયે ખર-ખર લીધી નથી એ તિરસ્કાર નહિ કરે એવું કાણ કહી શકે એમ છે ?”

“તિરસ્કાર કરશે તો કોઈનો આશરો લઈશું; એમ કરતાં આપણને કોઈ અટકાવશે નહિ.”

“ એ વાત બરોબર છે, પણ હું તમને આ સ્થિતિમાં છોડીને ક્યાંય જઈ શકું નહિ, લાઇ ! ”

“ પરંતુ એક ઉપાધિ છે કે મારે સાત દિવસની અંદર જ આ ઘર ખાલી કરીને બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જવું પડશે. ”

“ બીજે ક્યાંક પણ ઘર તો લાડે રાખીને રહેવું જ પડશે ને ? ”

“ બીજું ઘર લાડે ક્યાંથી રાખી શકીશ ? લાડુ ક્યાંથી લાવી આપું ? ”

“ તો શું રસ્તામાં રખડતા ફરશો ? ”

“ એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હવે રહ્યો નથી. ”

લાઇનો આ છેલ્લો ઉત્તર સાંભળીને સુરમા ગહન વિચારમાં પડી ગઇ.

“ જુઓ લાઇ, ગમે તેમ તોય તમે પુરુષ છો. સંકટ-દુઃખ-આકૃતના સમયે આમ ગભરાઇ જવું તમને શોભતું નથી. ” સુરમાએ રમેશને ધીરજ આપતાં પાછું કહેવા માંડ્યું, “ મારી વાત સાંભળો, લાઇ ! એ-ચાર રૂપિયાના માસિક લાડાની કોઇ કોટડી શોધી કાઢો. તમને એ તો ખબર છે કે હું શિવજીનું કામ જાણું છું. તમે યત્ન કરીને મારા માટે એક સીવવાનો સંચો લાવી આપજો. એથી આપણો ખર્ચ સહેજે નીકળી જશે. આ ઉપરાંત તમે નોકરી મેળવવાનો યત્ન કરવો પણ ચાલુ જ રાખજો; પ્રભુ સારી નોકરી જરૂર મેળવી આપશે. ”

“ તારી આશા અપાર છે. પણ મને એ તો કહે કે શું તું તારા સાસરે નહિ જાય, બહેન ? ” માથે હાથ રાખીને રમેશ બોલ્યો.

“ ના, કદાપિ કાળે પણ હું ત્યાં નહિ જઈ. ” સુરમા દૃઢતા-પૂર્વક બોલી “ જો તમે મને ઘરમાંથી કાઢી ચૂકશો તો હું ખુશીથી બાબાને મારા ગળે બાંધી ગંગામાં જઈને ડૂબી મરીશ, પણ એકથી લાખ વાતે હું આ રીતે તો ત્યાં નહિ જઈ, નહિ જ જઈ. ”

આટલું બોલતાં બોલતાં તો સુરમાની આંખોમાં જળજળીયાં ભરાઇ આવ્યાં. રમેશ નીચું માથું રાખીને ચૂપચાપ વિચારમાં પડી ગયો.

આ વખતે જ બાબો ઘૂંટણબેર ખસતો ખસતો રમેશના પગ પાસે આવ્યો અને એને પકડીને ઊભો થઇ ગયો.

“મા...મા, ઓ મા...મા!” બાબો મોટેથી ખૂબ મારતો બોલવા લાગ્યો.

રમેશનું હૃદય પીગળી ગયું. બચ ખનીતે એણે એને તેડી લઇ સ્નેહપૂર્વક છાતી સરસો ચાંખ્યો.

“હાય, હું કેટલો દરિદ્ર છું કે એક નાના બાળકને પણ મારી પાસેથી દૂર કરવાને તૈયાર થયો છું!”

આ વિચાર આવતાં જ મનમાં ને મનમાં એ પોતાનો ખૂબ તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો.

રમેશની આંખમાંથી અવિરત આંસુ વહી જઈને બાબાના માથાને ભીંજવા લાગ્યાં.

*

એક જ અઠવાડિયાની અંદર રમેશને ઘર ખાલી કરી નાખવું પડ્યું. સાત રૂપિયાના માસિક લાડાવાળી બે નાની નાની ઓરડીઓ રાખીને એ બહેન અને ભાણેજની સાથે રહેવા લાગ્યો.

રમેશ અને સુરમાને સહાય કરવા વિમલ પોતાથી બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, બજારમાં બાબો દિવસ રખડીને-દુકાને દુકાને ફરી વળી એ સુરમાને શિવજીકામ લાવી આપવા લાગ્યો; અને એથી સુરમાને મહાન પરિશ્રમ પડતાં પણ સુકા પાકા રોટલાનો જોગ થઈ જતો; જ્યારે રમેશને કોઈ નોકરી મળી જ નહિ.

આખરે વિમલે બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી એને મોટર ચલાવવાનું કામ શીખી લેવાની સલાહ આપી. રમેશે એની સલાહનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ બાબાએ એક નવી મુશ્કેલી જોવી કરી. એને શરદી લાગી જવાથી તાવ આવવા લાગ્યો. શરદામાં તો એ તાવ બિલકુલ સાધારણ અને સામાન્ય હતો, પણ ધીરે ધીરે તાવે ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું.

“સસ્તા ભાડાના મકાનમાં રહેવા જવાની તું જાણ કરતી હતી, પણ હવે શું થશે ?” રમેશે અગડી જઈને સુરમાને ઠપકા આપવાની રીતે કહ્યું.

“વળી બીજું શું થવાનું હતું ? સ્થિતિ પ્રમાણે જ બધું ય કામ કરવું પડે છે.”

“એ તો ઠીક છે, પણ હવે શું કરીશું ?” રમેશ વધુ ગુસ્સે થઈને બોલ્યો, “કાંઈ સારા ડોક્ટરને તો બોલાવવો જ પડશે.”

“ડોક્ટરને બોલાવી લાવવાની શી આપવાના પૈસા ક્યાં છે ?” સુરમાએ ચિંતાતુર ચહેરે ખિન્નતાભર્યા અવાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“પૈસા ક્યાં છે એમ કહેવાથી કંઈ કામ ચાલે નહિ. ગમે તેમ કરીને પૈસાનો અદાઅસ્ત કર; હું ડોક્ટરને બોલાવી લાવું છું.”

રમેશ ઉતાવળો ઉતાવળો બહાર ચાલ્યો ગયો.

સુરમા ઘરમાં એકલી રહી વિચાર કરવા લાગી.

“ડોક્ટરને શી આપવાના પૈસા ક્યાંથી કાઢીશ ? વિમલ આજે શિવજીકામની મજૂરીના એ રૂપિયા આપી ગયો છે, પણ ઘરમાં રસોઈ કરવાને સીધું-ચોખ્ખા, દાળા, મીઠું કે તેલ કંઈ પણ નથી. ધાતું હતું કે આ એ રૂપિયામાંથી થોડી થોડી બધી ય ચીજ લઈ આવીશ; પણ હવે તો પ્રાણપ્રિય પુત્રની આતર ઉપવાસ કરવા પડશે.”

“ડોક્ટર આવ્યો. બાબાના શરીરની આરીકે તપાસ કરીને એણે શેગની ચિકિત્સા કરી.

“ ભય પામવાનું કોઈ કારણ નથી. ” ડોક્ટરે ઝીણી નજરે ચર્મામિટર જેતાં જેતાં કહેવા માંડ્યું “ તાવે ૬૭. જનર ૩૫ લીધું નથી. આમ રહ્યા પછી સાજા થવામાં બાબતે દસ બાર દિવસ લાગશે. ”

સુરમાએ પેટીમાંથી કાઢીને બંને રૂપિયા ડોક્ટરને દઈ દીધા. ડોક્ટરે એ લઈને પોતાના કાટના ખિસ્સામાં મૂક્યા અને દવાનું પ્રિસ્ક્રીપ્શન લખી આપીને ચાલતી પકડી.

“ સુરમા, દવા લાવવા માટે એક રૂપિયો આપ તો ” ડોક્ટરના ચાલ્યા ગયા પછી રમેશે કહ્યું.

“ મારી પાસે હવે એક પણ પૈસો નથી, ભાઈ ! ” સુરમાએ કુરુણ સ્વરે કહ્યું.

“ તો પછી દવા ક્યાંથી આવશે ? પહેલાં તો તું કહેતી હતી કે ડોક્ટરને આપવાની શીના રૂપિયા પણ નથી; હવે દવા લાવવા માટે કહે છે કે કંઈ નથી ! પેટીની ચાવી મને આપ તો ! ”

સુરમાએ ચાવીઓનું જૂમણું રમેશને આપી દીધું. રમેશે પેટી ખોલીને બરાબર તપાસી જોઈ, પણ એને એક પણ પૈસો ન મળ્યો. હા, એક નંગ જડેલી વિંટી મળી.

“ સુરમા, પેટીમાં તો એક વિંટી છે. ” રમેશે પેટી તપાસવી પૂરી કર્યા પછી સુરમાને કહ્યું, “ લાગે છે કે આ તો પંકજની વિંટી છે-એના પર એના નામનો પહેલો અક્ષર ‘ P ’ કાતરેલો છે; એ તને આપી ગયો લાગે છે. ”

“ નહિ. એક દિવસ એમણે પોતે જ એમની બાંગળીઓથી ઉતારીને એ વિંટી પેટીમાં મૂકવા મને આપી હતી. એ પછી ન તો એમને એની જરૂર પડી કે ન તો એમણે યાદ કરીને એ લઈ લીધી; અહીંથી જતી વખતે એ લેવી ભૂલી ગયા, લાગે છે. ”

“બહુ સાઈ થયું કે એ બૂલી ગયેલ છે. આ વેચી નાખીએ તો બાબાની દવા લાવી શકાશે.”

“એ વેચી નાખવી યોગ્ય નથી, બાઈ! એ બીજાની ચીજ છે.”

“વેચી ન નાખતાં ગીરવી મૂકવાથી પણ એના વીસ-પચીસ રૂપિયા તો જરૂર મળી જશે.”

“એ ગીરવી પણ મૂકી શકાય નહિ. જેની એ ચીજ છે એને હું પાછી આપી દઈશ.”

“પછી પાછી આપી શકાશે. અત્યારે તો બાબાના જીવન-રક્ષણનો સવાલ છે.”

“બાબો બચે અગર ન બચે એ જુદી વાત છે, પણ હું એ વિંટી વેચી નાખવા કે ગીરો મૂકવા નહિ દઉં.”

“કેમ ?”

“કારણ કે એ ચીજ બીજાની છે.”

“એ બીજાની નહિ પણ તારા પોતાના પતિની છે. પોતાના પતિની પ્રત્યેક ચીજ-વસ્તુ ઉપર પત્નીનો પૂરેપૂરો હક્ક છે.”

“જેણે મને પત્ની તરીકેના હરેક હક્ક-અધિકારથી વંચિત કરી નાખી છે, એની આ સામાન્ય વસ્તુ ઉપર હું મારો હક્ક-અધિકાર સ્થાપીને મારી જતને કલંકિત કરવા નથી ઇચ્છતી, બાઈ !”

સુરમાના અભિમાનનું પ્રમાણ રમેશની સમજમાં આવી ગયું.

“પણ જો બાબો બિમાર ન હોત તો હું તને કલંકિત થવાને કદી પણ ન કહેત, સુરમા !” રમેશ પાછો સુરમાને પોતાનું કહેવું સમજાવવા લાગ્યો, “આ વિંટી ઉપર તારો હક્ક કે અધિકાર હોય ન હો, પણ બાબાનો તો પૂરેપૂરો અધિકાર છે જ. એના અધિકાર-હક્કના લીધે જ આજે હું તારી કાંઈ પણ વાત સાંભળવા માગતો નથી.”

સુરમાના વિરોધ પર જરા પણ ધ્યાન આપ્યા વગર રમેશ વિંટી લાઇને બહાર ચાલ્યો ગયો અને એ ગીરવી મૂકીને બાબાને માટે દવા તથા પથ્યનો ખર્ચ ચલાવવા લાગ્યો. પંદર દિવસ પછી બ્યારે બાબો સાંજે-તાંજે થઈ ગયો ત્યારે રમેશ પોતાના કામકાજે લાગી ગયો.

*

પોંચ મહિનાની સખ્ત અને સતત મહેનત પછી કામ શીખીને રમેશ પાસ થઈ ગયો અને સાઠ રૂપિયાના માસિક પગારની નોકરી મેળવીને શહેરમાં ટેક્સી ફેરવવા લાગ્યો.

પહેલા મહિનાનો પગાર મળતાં જ રમેશે એક સારું મકાન શોધી કાઢ્યું, બહેનને બતાવી ભાડે રાખી લીધું અને ત્યાં રહેવાનું પણ રાખ્યું. પંકજની વિંટી પણ છોડાવી લાવીને સુરમાને પાછી આપી દીધી. સુરમાએ પણ કઠિન પરિશ્રમ કરીને પોતાનો જન બચાવી લીધો.

આ પછી થોડા મહિના વીતી ગયા ત્યાં તો વિમલે એક દિવસે આવીને એકાએક બળર આપ્યા કે પંકજના પિતાનું દેહાવસાન થયું છે. એ જાણી સુરમાએ સૂતક પાળ્યું અને છેલ્લા દિવસે ગંગાસ્નાન કરીને શુદ્ધ પણ થઈ પરંતુ પંકજે ન તો એ સંબંધી એને કાંઈ સમાચાર લખી જણાવ્યા કે ન તો આવીને સુરમા તથા બાબાને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો.

કા મકાનનો બાર કંઈક હળવો થયો ત્યારે પંકજ સ્વાભા-
વિક જ સુરમા માટે વ્યગ્ર થઈ ગયો. કલકત્તા જવાનો એ હરકાષ્ટ
પ્રકારે મોકો શોધવા લાગ્યો. થોડા દિવસમાં એને સુયોગ મળી ગયો.
એક મુકદ્દમાના સંબંધમાં કલકત્તાના કોઈ હુશિયાર અને જાણીતા
વકીલની સલાહ લેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઊભી થઈ. અંગ્રિકા
બાબુએ પોતાના એક જૂના, વિશ્વાસપાત્ર અને વફાદાર મુનીમને
મોકલવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ પંકજે એનો વિરોધ કર્યો અને
વધુમાં જણાવ્યું :

“નહિ બાપુજી, એમાં એનું કામ નહિ. આ મુકદ્દમો એટલો
બધો અટપટો છે અને એના ફેંસલા ઉપર આપણા નામ-કામ,
આબર-ઇજ્જત એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા પોતાના અસ્તિત્વનો
સુદ્ધાં આધાર છે; એટલે મારે પોતે જ અગર તો તમારે જાતે જ
વકીલને સમજાવવા જવું જોઈએ.”

અંગ્રિકા બાબુએ પુત્રની સલાહની જરા પણ અવગણના કરી નહિ.

“જો દીકરા, તીથયાત્રા કરીને ઘેર પાછા ફર્યા પછી જ તને
એક વાત કહેવા ઇચ્છતો હતો; પરંતુ એથી તને દુઃખ થાય એવો
વિચાર આવતાં મેં તને અત્યાર સુધી એ કહી નથી.” પંકજ કલકત્તા
જવાને સ્વાભાવિક થાય તે પહેલાં એક દિવસે પોતાના ઓરડાના એકાંત
ભાગમાં બેસાવી જઈને અંગ્રિકા બાબુએ કહ્યું.

પંકજ લચબીત થઈને પિતાના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો.

“ તેં કલકતામાં જે લગ્ન કર્યાં છે એની કુલીનતાના સંબંધમાં તું કંઈ જાણે છે ? ” પુત્રને નિરુત્તર જિભેલો જોઇ અંધિકા બાબુએ પોતે જ લાંબા વખતથી દિલમાં છુપાવી રાખેલી પોતે પંકજને કહેવાની વાત છેડી:

‘ હા, બહુજ સારી રીતે જાણું છું, એ કુલીન કાયસ્થ છે. ”

“ પણ તને એ ક્યાંથી ખબર પડી કે એ કુલીન કાયસ્થ છે ? એ કાણ છે ? એ મૂળ કયા ગામના છે ? ક્યાં ક્યાં કુલીન કુટુંબો સાથે એનો સંબંધ છે ? ”

પંકજ ઉત્તરમાં એક પણ અક્ષર ઉચ્ચાર્યા વિના જ મૌન રહીને કેવળ પિતાના ચહેરાની સામે ટગટગર જોઇ રહ્યો.

“ તેં જેની દીકરી સાથે લગ્ન કર્યાં છે એનો આપ હરિહર ધોષ એક બ્રાહ્મણી વિધવાને નસાડીને કલકત્તે ચાલ્યો આવ્યો હતો; અને પતિ-પત્ની તરીકે રહેતો હતો. ” અંધિકા બાબુએ સુરમાના કુટુંબ સંબંધી હળાહળ અસત્ય ઉચ્ચારવા માંડ્યું, “ એ બ્રાહ્મણી વિધવાના પેટથી તારા સસરાનો જન્મ થયો હતો. એ પછી કાપડની દલાલી કરતાં કરતાં હરિહરે કંઈક પૈસો મેળવ્યો, મકાન પણ ખરીદ્યું અને કાયસ્થની નાતજાતમાં એ જવા આવવા પણ લાગ્યો હતો. હવે તું સમજ્યોને કે એ વહુને મારા ઘરમાં સ્થાન આપતાં મારાથી સમાજમાં જિયું માયું કરીને શી રીતે ફરી શકાય ? પરંતુ એ તારી પરિશ્રિત સ્ત્રીના જીવનનિર્વાહ માટે કોઇ રસ્તો તો કાઢવો જ જોઇએ અને એ માટે તું એને થોડાક રૂપિયા દર મહિને મોકલતો રહેજે. દર મહિને કેટલા રૂપિયા મોકલવા એ નક્કી કરવાનું હું તારી મુનસફી ઉપર છોડી દઉં છું. ”

“ એક પણ પૈસો આપવાની જરૂર નથી. ” પંકજે ઉદાસ થઇ પિતાને ઉત્તર આપ્યો.

આ વાતમીત થયા પછી પંકજે અસ્વસ્થ તબિયતનું બહાનું કાઢી પોતાનું જવાનું બંધ રાખ્યું અને જમીનદારીના કામકાજમાં કાળાના ધોળા થયેલા વાળવાળા પોતાના એક જૂના અને વિશ્વાસપાત્ર મુનીમને જ કલકત્તા મોકલી આપ્યો.

*

“તમે તો કલકત્તા જવાના હતા ને ? કેમ ન ગયા ?” અંતઃપુરમાં આશ્ચર્ય લેતાં બેઠેલા પતિને—પંકજને એની પત્ની મનોરમાએ આવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“તબિયત સારી નથી, ઇન્દુ !” પંકજે એકદમ ઉપેક્ષા દાખવતાં ઉત્તર આપ્યો.

મનોરમાને અધિકા બાપુ ‘ઇન્દુમતી’ કહીને બોલાવતા; એટલે પંકજ પણ એને ઇન્દુ જ કહ્યા કરતો. સાસરામાં આવ્યા પછી મનોરમાનું નામ જ બદલાઈ ગયું હતું.

“તબિયત ઠીક નથી કે કોઈ માનસિક બેચેની છે ?” ઇન્દુએ હસીને ફરીથી પૂછ્યું.

“તને એ કહેવું નકામું છે.”

“નકામું બલે રહ્યું, પણ કહો તો ખરા !”

“શા માટે ?”

“હું તમારી પત્ની છું—અધર્મિના છું; તમારા સુખદુઃખની હું પણ સાથીદાર છું.”

દિલની વાત કહેવાની જરા જેટલીયે ઈચ્છા ન હોવા છતાં ઇન્દુએ ખૂબ આમહ કરવાથી આખરે લાચાર થઈને પંકજને સઘળી હકીકત અથથી ખતિ સુધી કહેવી પડી.

“ તો શું તમે પણ એને છોડી દેશો ? ” વાત સાંભળી લીધા પછી ઈંદુએ પંકજને પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ સિવાય બીજો ઉપાય જ શું છે ? ”

“ પરંતુ એનો દોષ શું છે ? ”

“ શું દોષ છે એ તો હું પણ કંઈ જાણતો નથી. એ ગમે તેમ હો, પણ સમાજની સામે હું માથું નીચું કરી શકું નહિ. ”

પંકજના આ પ્રત્યુત્તરથી ઈંદુને નિરુત્તર થઈ રહેવું પડ્યું.

બરોબર એ જ વખતે રમેશનો પત્ર આવ્યો. પંકજે એ વાંચીને ટુકડે ટુકડા કરી ફાડી નાખીને ફેંકી દીધો. જોણે એને દગો દીધો છે, તેવાને સહાય કરવા માટે પિતાને ભલામણ કરવાની એને મુદ્દા ઈચ્છા પણ ન થઈ. એણે સુરમાની સ્મૃતિને પોતાના હૃદયમાંથી સદંતર કાઢી નાખવાનો ચત્ત પણ કરવા માંડ્યો.

પરંતુ પ્રયત્ન કરવાથી કંઈ સ્મૃતિનો લોપ કરી શકાતો નથી. એથી ભલે એ અધિક જાગૃત થઈ રહે છે. વળી એ સિવાય ઈંદુ પણ વચ્ચે વચ્ચે સુરમાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરીને તથા એના બાળકની ચર્ચા કરીને એની સુષુપ્ત સ્મૃતિને ઉદ્દીપ્ત કર્યા કરતી હતી. ‘ બાબો ફરવો છે, પત્નીનો ત્યાગ કરવા છતાંય બાળક તો નિર્દોષ છે—એનો ત્યાગ ફરવો એ ઉચિત નથી. જો એને અહીં લાવવામાં આવે તો પોતે એને પ્રાણથી પણ અધિક જાળવશે ’ એવી એવી ઈંદુની અનેક વાતો પંકજના હૃદયમાં વિંછીના ડાંખની જેમ દદાં પેદા કરતી હતી.

*

આ બાળુ અધિકા બાળુનું સ્વાસ્થ્ય દિનપ્રતિદિન બગડવા લાગ્યું. આખરે એ એક દિવસ આ અસાર સંસાર ત્યજીને ચાલ્યા ગયા. શત્રુપક્ષ કહેવા લાગ્યો કે આટલા દિવસો પછી દેશનો કોટો દૂર થયો,

ન્યારે મિત્રપક્ષ કહેતો હતો કે એમના અવસાનથી આખોય દેશ અનાથ થઈ ગયો. વિદ્વાનિધિ મહારાજ તો હિમાલયનું ઉચ્ચ શિખર તૂટી પડ્યું એમ કહેવા લાગ્યા.

અંધિકા બાબુની ઉત્તરક્રિયા કરવાની તૈયારીઓ ઘણી જ ઝડપથી થવા માંડી.

“બાબુજીની ઉત્તરક્રિયાના પ્રસંગ ઉપર તો હવે એ જાનેને બોલાવી લ્યો. સસરાની ઉત્તરક્રિયામાં પણ એ ગેરહાજર હોય તે ઠીક નહિ.” ઇન્દુએ સ્વામીને બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

પંકજની પણ આવી જ ઇચ્છા હતી, પરંતુ સમાજની આઠા લીધા વિના એને બોલાવવાનું સહસ એ કરી શકતો ન હતો. આ બાબતમાં એણે વિદ્વાનિધિ મહારાજની સલાહ લીધી, પરંતુ વિદ્વાનિધિએ ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ સલાહ ન આપી.

“શાસ્ત્રાનુસાર ન્યારે એ તારી પરિત્યક્તા સ્ત્રી છે ત્યારે એને ઘરમાં લાવીને બેસાડવાની હું સલાહ આપી શકતો નથી.” વિદ્વાનિધિએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

“તો શું એ અભાગિનીનો ઉદ્ધાર કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી?” પંકજે અત્યંત દુઃખભર્યા અવાજે પૂછ્યું.

“ઉત્તરક્રિયાપ્રસંગે આપણા સમાજના અનેક પ્રતિષ્ઠિત લોકો આવશે, દેશના વિદ્વાનો પણ બેળા થશે; ત્યારે એ બધાની સમક્ષ આ વાત રજૂ કરતાં એની રપટ ચોખવટ થઈ જશે.” બહુ જ વિચાર કરીને વિદ્વાનિધિએ ઉપદેશ આપ્યો: “કદાચ શાસ્ત્ર-સંમત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તથા થોડાક સામાજિક દંડ આપવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય.”

પરંતુ વિદ્વાનિધિની આ સલાહ પંકજના ગળે ન ઊતરી. સૌ લોકોની સમક્ષ આ બાબત મૂકવામાં અને સામાજિક દંડ દેવામાં એને સ્વમાન હણાતું લાગ્યું-લજ્જા લાગી, અને એથી તો તે એ વિષેની

ચર્યા જ કરવી છોડી દઈને ઉદાસ મનથી પિતાની ઉત્તરિક્યા કરવાને તૈયાર થયો. એ પ્રસંગે કંઈક જરૂરી કાર્યવશાત્ એને કેટલાક માણસોને સાથે લઈને કલકત્તે જવું પડ્યું.

એ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી કલકત્તા આવતાં પંકજ પોતાના સ્ત્રી-બાળકને જોવા-મળવાની ઇચ્છાને કાઢી રીતે રોકી શક્યો નહિ. એક દિવસ એ સ્ત્રી-પુત્રને નજરે નિહાળવાને માટે ધરાદાપૂર્વક બહાર નીકળી પડ્યો, પરંતુ થોડેક દૂર જતાં જ શરમના માર્યા એના પગ આગળ ઉપડતા થંબી જતાં અટકી પડ્યો. તેમ છતાં જેમ તેમ કરીને એ એક મકાનના દરવાજા સુધી પહોંચ્યો અને અપરાધીની જેમ એણે બારણું ખટખટાવ્યું. થોડી વાર પછી એક અપરિચિત વ્યક્તિ બારણું ઉઘાડીને બહાર આવી. પંકજે પૂછતાં એણે કહ્યું કે રમેશ ઘોષ નામનો કોઈ પણ માણસ અહીં રહેતો નથી.

પંકજ નિરાશ થઈને પોતાના ઉતારા પર પાછો ફર્યો.

એક દિવસ અચાનક પંકજ અને વિમલનો રસ્તામાં ભેટો થઈ ગયો. વિમલે એની ક્ષેમકુશળતા પૂછી, પણ સુરમા અને એના પુત્ર સંબંધી કોઈ ચર્યા જ કરી નહિ. કદાચ એની સાથે એ બન્નેની વાત ન કરવામાં પંકજ ઉપરની ઘૃણા એક કારણરૂપ હતી. પંકજે પણ પોતાના સ્ત્રી-પુત્રના સમાચાર પૂછવાની હિંમત કરી નહિ.

*

પોંચે ૭ દિવસમાં કલકત્તાનું કામકાજ આટોપી લઈને પંકજ પોતાના સાથીઓ સાથે ઘેર પાછો આવ્યો. ઘેર આવ્યા પછી એ સ્ત્રી-પુત્રને માટે રાતદિવસ ચિંતાચરત રહેવા લાગ્યો. સ્વામીની એવી ચિંતાચરત દશા જોઈને ઇન્દુ પણ બારે ચિંતામાં પડી.

“ મારી આટલી વાત માનો; એ બંનેને અહીં લઇ આવો. ”
એક દિવસ ઈન્દુએ સ્વામીનો હાથ ઝાલીને કામળ સ્વરે કહ્યું.

“ લઈ આવું તો ખરો, પણ એ પછી શું થશે એનો કંઈ વિચાર કર્યો ? ” પંકજે જોડો નિસાસો નાખીને ઉત્તર આપ્યો.

“ થવાનું તે વળી શું હતું ? ” ઈન્દુ બોલી, “ તમે અહીંના જમીનદાર છો; તમારી પાસે પૈસા કે માણસનો કંઈ તોટો નથી; તમારી વિરુદ્ધ સમાજનો એક પણ માણસ સામો રહેવાનું સાહસ કરી શકશે નહિ. ”

“ એ બરોબર છે, પણ પૈસા અને માણસના જોરથી સમાજમાં અન્યાયને આશ્રય આપવો એ શું પાપ નથી ? ”

“ પરણેલી સ્ત્રીને તેમ જ પોતાના જ શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કોઈ પણ પ્રકારના અપરાધ વિના ત્યજ દેવો તે એના કરતાં પણ મોટું પાપ છે. ”

“ અપરાધ વિના કેમ ઈન્દુ ? એ અપરાધી તો છે જ. ”

“ એમનો કોઈ અપરાધ નથી. એમણે એવું અનુચિત કાર્ય કર્યું નથી કે જેને માટે આવો કઠોર દંડ એમને કરી શકાય. જો સાચું જ પૂછતા હો તો આ બાબતમાં તમે જ ખરા ગુન્હેગાર-મહાન અપરાધી છો. આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વિના લગ્ન કર્યા એ જ તમે ઉચિત કર્યું નથી. ”

ઈન્દુના ઉત્તરથી શરમાઈ જઈને પંકજે માથું નીચું નમાવી દીધું.

“ એ સિવાય સમાજ એના ઉપર જે આરોપ મૂકે છે એનો કોઈ પુરાવો છે ? એ અપરાધ સાચો છે કે ખોટો એનું પ્રમાણ જ ક્યાં છે ? ” ઈન્દુએ પાછી દલીલ કરી.

“ પણ આપણ એવું ખોટું લાંછન લગાડે એવા કદી ન હતા. ”

“એવા ન હતા એમ હું પણ માનું છું, પરંતુ એમણે કદી એ જાતનપાસ કરી નથી; કેવળ લોકોના મોઢેથી સાંભળેલી વાત જ એમણે માની લીધી હતી. જે લોકોએ એમને એ વાત કહી હતી એ શું કદાપિ ખોટું બોલે નહિ? સંભવ છે કે લોકોએ કોઈ સ્વાર્થવશ થઈ ખરી ખોટી વાત કહી નાખી હોય.”

છંદુની આ વાત સાંભળીને પંકજ મહન વિચારમાં પડી ગયો.

“વળી શું વિચારમાં પડી ગયા?” છંદુએ પૂછ્યું.

“હું વિચાર કરું છું કે તારું અનુમાન સત્ય પણ હોઈ શકે, સંભવ છે કે એ અપવાદ ખોટો જ હોય.”

“જે માંડે કહેવું—માંડે અનુમાન સાચું કરે તો મને તમે ઇનામ આપશો ને?” છંદુએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“જરૂર આપીશ; ઇનામમાં તારી શોક્યને લાવીને તારા મામા પર બેસાડીશ.”

“એની કંઈ ફિકર નહિ.” કહી છંદુ ખડખડાટ હસી પડી.

“મને એ કબૂલ છે.” છંદુ પાછી બોલી.

“પરંતુ એક વાત પૂછું છું, છંદુ! એ બંનેને અહીં બોલાવી તેડાવવાને તું આટલો બધો આગ્રહ શા માટે કરી રહી છે?”

“આગ્રહ કરી રહી છું ફક્ત તમારા માટે. પરિણિત સ્ત્રીને ત્યજ દેવી એ શું ધોર પાપ નથી? સ્ત્રીનો શાપ અત્યંત ભયંકર હોય છે. હું શોક્યનું સાલ સહન કરીશ, પણ તમને એ મહાપાપમાં લખાયાલા કદી પણ નહિ રહેવા દઉં.”

પંકજ પ્રશંસાભરી દૃષ્ટિથી છંદુના ચહેરા સામે જોવા લાગ્યો; અને એના મોઢામાંથી અસ્ફુટ શબ્દો સરી પડ્યા:

“ધન્ય છે નારી—હૃદયની ઉચ્ચતાને!”

“ આજે તમે બહાર જશો બાઈ ? ” રસોડામાંથી બહાર નીકળીને સુરમાએ રમેશને પૂછ્યું.

“ બહાર જવાને તો તૈયાર થયો છું, સુરમા ! સાત દહાડા ધરમાં રહ્યો તો ચૌદ રૂપિયાનું નુકસાન થયું.”

“ બિમારીમાં નુકસાન ન થાય ? સાત દહાડા પછી તો તમે આજે મોઢામાં અનાજનો કોળીએ મૂક્યો છે. આજનો એક વધુ દિવસ આરામ લ્યો, બાઈ.”

“ પગાર ન કપાતો હોત તો હજીયે બે દિવસ આરામ લેત. આ શું સરકારી નોકરી છે કે ઘેર બેઠાં પગાર મળે ? ”

“ જ્યાં સુધી તમે બહાર રહો છો ત્યાં સુધી હું તો બાઈ, બજવાનની માળાજ ફેરવ્યા કરું છું. તમને આવતાં થોડી પણ વાર લાગે છે તો મારો જીવ ફેફડવા લાગે છે, મનમાં જતજતના સારાનરસા વિચારો આવે છે અને કંઈકંઈ ચિંતાઓ થવા માંડે છે.”

“ વાર. સુરમા, ધાર કે કાઈ દિવસ કામકાજને લીધે રોકાઈ જવું પડે અને મારાથી ઘેર ન અવાય તો ? ” રમેશે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“ તો તો હું ફિકરમાં ને ફિકરમાં મરી જ જાઉં.”

“ અને જો કાઈ દિવસ તારા મનની એ ફિકર સાચી પડે તો ? ”

રમેશના આ શબ્દો સુરમાના શરીરમાં શળીની જેમ ભેંકાયા. એ શંકાથી બળીને મોઠે સાદે બોલી :

“જુઓ ભાઈ, આવી વાત ફરીને જો કરી તો તમારી વાત...”

આટલા સખ્દો બોલતાં બોલતાં તો સુરમાનું ગળું ડોઈ અચ્ચાત બયથી રૂંધાઈ ગયું. એના હૃદયનો ભાવ સમજી નહીં એને હિંમત આપતાં રમેશ બોલ્યો :

“એમાં લયભીત થવા જેવી ડોઈ વાત નથી, સુરમા ! હું તો મનકમાં તારું સાહસ-તારી ધીરજ પારખતો હતો. આ કામને તું જેટલું બયાવહ સમજે છે, એ ખરી રીતે એટલું બયકારક નથી. પહેલ પહેલાં તો મને પણ બહુ બહુ ડર તો હતો, પણ હવે જરાય ડર નથી લાગતો. હવે ડોઈ પણ જાતની શંકા રાખ્યા વગર હું ગાડી ચલાવ્યે રાખું છું.”

“પણ જરા સાવધાનીથી ગાડી ચલાવ્યા કરજો, ભાઈ ! અકસ્માત થતાં કેટલી વાર લાગે !”

“નસીબમાં દુઃખ ભોગવવાનું લખ્યું હશે તો મને એટલી સાવધાની રાખીશ તોય કંઈ કામ નહિ આવે.”

“આજે બહાર જવાની જરૂર નથી, ભાઈ ! તમે ઘેર જ રહો.”

“તને ખીક લાગે છે ?”

“ખીક નહિ પણ આજે ઘણા દિવસે તમે પેટમાં અન્ન નાખ્યું છે-બહુજ કમજોર થઈ ગયા છો એટલે...”

“એવા ખોટા ખ્યાલ કરવા જેઝોડી દે-નકામી ચિંતા ન કર, સુરમા ! મજામાં નકામી વિચારો લાવ્યા કરવાથી તને પોતાને જ નુકસાન થશે. હું કંઈ એટલો બધો દુબળો કે કમજોર થઈ ગયો નથી કે તારે મારી ચિંતા કરવી પડે. આવતા મહિને મારો પગાર વધવાનો છે અને જો હું વધુ દિવસ ગેરહાજર રહીશ તો મને એ વધારો મળતાં અટકી જશે.”

પોતાની આર્થિક સ્થિતિ ગંભીર હતી એ સુરમાના ખ્યાલ બહાર રહ્યું નહિ અને એથી એ ભાઇનું કહેવું સાંભળીને એક અક્ષર પણ વધુ બોલી નહિ. એ ચૂપચાપ ભાઇની સામે જોતી બિભી રહી.

રમેશ પણ વધુ વાતચીતમાં બિતર્યા વિના બહાર ચાલ્યો ગયો. સુરમા મનમાં ને મનમાં ભાઇના રક્ષણ માટે મહામાયા મહાકાલીનું સ્મરણ કરવા લાગી.

એ દિવસે ઘેરથી નીકળીને રસ્તે જતાં જતાં રમેશના મનમાં પણ ભારે ચિંતા થવા લાગી. એના મનમાં એવા પણ વિચાર આવવા લાગ્યા કે ‘કદાચ એમ પણ કેમ ન અને કે સુરમાની શંકા સાચી પડે ! એમ થાય તો બિચારી સુરમા રખડી રવડી પડે : એ શોકમાં સુરમાને આશ્વાસન આપનાર પણ કોઇ નહિ હોય ! પ્રભુ ! સુરમા અને એના બાળકની ખાતર પણ મારી રક્ષા કરો !’

આવા આવા અનેક તર્ક-વિતર્ક કરતો કરતો રમેશ મોટર ગેરેજ પર જઇ પહોંચ્યો. એણે ઝડપથી પોતાની ગાડી ઠીક કરી લીધી અને ઉતાવળથી એ ગાડી હંકારી લઇને બહાર નીકળી પડ્યો.

એ દિવસે મોટર ચલાવતાં એને ભારે ભય લાગવા માંડ્યો. અહુ જ સાવધાનીથી એ મોટર ચલાવવા લાગ્યો. એક જગ્યાએ શંકા લાગતાં એણે મોટરને એકદમ રોકી દીધી.

“ ડ્રાઇવર, કેમ ગાડી અચાનક રોકી દીધી ? ” મોટરમાં બેઠેલ ઉતાડએ રમેશને પૂછ્યું.

“ એકદમ ન રોકી હોત તો સામેનો માણસ ગાડી નીચે આવીને ક્યારાઈ ગયો હોત. ”

“ તું નવો ડ્રાઇવર હોય એમ લાગે છે. ” મોટરમાં બેઠેલ ઉતાડ નારાજ થઇને બોલ્યો, “ જે રીતે તું ગાડી ચલાવે છે એ રીતે તો મને લાગે છે કે બાલીગંજ બે કલાકે પહોંચાશે. ”

રમેશે ઉતાડની દીકાથી શરમાઈને ગાડીની ગતિની ઝડપ વધારી દીધી.

“ગાઈ-એ...ગાઈ-ગાઈ!” રસ્તા પર જતા આવતા લોકોએ એકાએક આર્ત અવાજે ખૂમ મારીને ભારે કાલાહલ કરી મૂક્યો.

રમેશે ચોંકી જઈને જોયું તો ગાડીની સામે ત્રણ ચાર હાથ દૂર એક ડોશી રસ્તો ઓળંગી રહી હતી. ગાડી લગભગ એના અંગ ઉપર જ ધસી રહી હતી. રમેશે ગાડી રોકવા માટે એકદમ એક પર હાથ અજમાવ્યો, પરંતુ જમણા હાથ પર એક સાહેબની મોટર ભારે ઝડપથી નજીક આવી પહોંચી હતી. ગાડી રોકવા જતાં એ મોટર સાથે પોતાની મોટર અથડાઈ જવાનો અને ન રોકતાં રસ્તા પર પસાર થતા ડોશી કચરાઈ જવાનો સંભવ એને સહજમાં સમજાયો. આ મુશ્કેલ ધર્મસંકટમાં રમેશ ક્ષણભર દિગ્મૂઠ થઈ ગયો, પરંતુ તુરંત જ એણે પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરી લઈ ગાડીની એક મારી દીધી. ખરોખર આ જ વખતે સાહેબની ગાડીએ આવીને એની ગાડીને જખ્ખર-જસ્ત ટક્કર લગાવી. પરિણામે રમેશ પોતાની ગાડીમાંથી ધાસનો પૂજો ફેંકાય એમ ફેંકાઈ જઈને આઠ દસ હાથ દૂર જઈ પડ્યો.

એ ઘટના પછી રમેશની એવી દશા થઈ જેવી કે પ્રાણીમાત્રની થયાં કરે છે. એને હરિપતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. જે સાહેબની ગાડીની ટક્કરથી રમેશ જખ્ખી થયો હતો એ સાહેબ બહુ જ દયાળુ હતો. દરરોજ રમેશની તબિયત જોવાને તેમ જ એની ખરખખર મેળવવાને એ હરિપતાલમાં જતો અને એની સાથે પ્રેમભરી વાતચીત કરતો. સાહેબની એના પર એટલી બધી કૃપા થઈ ગઈ હતી કે રમેશને હરિપતાલમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ-સગવડો મળવા લાગ્યાં હતાં. એ સાહેબનું નામ મિ. સેન્ડર્સન હતું.

એ ત્રણ દિવસ કેવી રીતે પસાર થયા એ તો એક સુરમા અને
બીજો ઇશ્વર જ જાણે છે.

એ દિવસે રમેશના આવવાનો સમય થઈ ગયો હતો છતાં એ ઘેર
આવ્યો જ નહિ; એટલે સુરમાની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. કોઈ કોઈ
દિવસ રમેશ મોડો આવતો હતો, પરંતુ આટલું મોડું તો એને કદી
પણ થતું ન હતું. હમેશાં એ સાત વાગે તો ઘેર આવી જતો, કદી
કદી સાડાસાત પણ વાગી જતા; પરંતુ આજ તો સાડાઆઠ પણ
વાગી ગયા હતા.

સુરમાનું મગજ વિચાર-વમળમાં અટવાવા લાગ્યું. અનેક સારા
નરસા વિચારો એના મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યા:

“લાઈની તબિયત પણ સારી નથી. સાત સાત દહાડા નકારડા
કર્મી છતાં હજી આજે જ એણે અનાજનો કાળીઓ મોઢામાં મૂક્યો
છે. સંભવ છે કે એની તબિયત વધુ ખરાબ થઈ ગઈ હશે. પરંતુ
જો તબિયત ખરાબ જ થઈ ગઈ હોય તો એણે વળી વધુ વહેલા ઘેર
આવી જવું જોઈતું હતું. ત્યારે શું કોઈ સંકટના સપાટામાં આવી ગયો
હશે? નહિ-નહિ, લગવાન એવું ન કરે. કદાચ એમ પણ ખનવા જોગ
છે કે કોઈ કામમાં-અગત્યના કામમાં રોકાઈ જવાને લીધે એને ઘેર
આવતાં મોડું થઈ ગયું હશે; કદાચ મોટર લઈને એ ક્યાંક દૂર
ચાલ્યો ગયો હશે.

પરંતુ આ તો નવ પણુ વાગી ગયા. ઘેર પાછા આવવાની તો ક્યારનીય વખત થઇ ગઇ છે, આજે જો ભાઇ એક વાર ઘેર આવી જાય તો હું એને આવી નોકરી કદાપિ પણુ કરવા નહિ દઉં. કલકતા જેવા મોટા શહેરમાં શું ખીજી કામ નોકરી જ નથી? પરંતુ જો કામ નોકરી ન મળી તો? ન મળી તો જહનનમમાં ગઇ! ભગવાન જેવો મોટો ધણી છે. ભાઇ આ અધુરું દુઃખ ક્રાંત મારા ખાતર જ સહન કરી રહ્યો છે. એ એના પોતાના માટે આટલી ચિંતા કદી પણુ ન કરે—જો હું ન હોત તો આ મકાનનું ભાડું પણુ એ આટલું ન ભરત. એકલા રહીને એ મહિના દહારે દસ પંદર રૂપિયા દઇને કોઈ વીંશીમાં જમત અને સૂઈ રહેત; હું ન હોત તો એને આટલું કષ્ટ કદાપિ સહન કરવું પડત નહિ. હેરામ! શું અમારે જિંદગીભર આવા પ્રકારની આપત્તિઓ જ સહન કરવાની છે...!”

આ પ્રમાણે પોતાની દયાપાત્ર દશાપર વિચાર કરતાં કરતાં સુરમાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

મકાનના ઉપલા માળ પર રહેતા એક ખીજા ભાડુતની ધડિયાળમાં ટન ટન કરતા દસ ટકારા વાગ્યા. પણુ હજીયે રમેશ આવ્યો નહિ. સુરમાની વ્યગ્રતાની માત્રા એકદમ વધી ગઇ.

“ગમે તેમ કહો પણુ જરૂર આજે એ કોઈ મહામુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો લાગે છે.” સુરમા પાછી તર્ક-વિતર્ક કરવા લાગી, “અને જો ખરેખર એમ જ થયું હશે તો હું કેવી રીતે જીવી શકીશ? આખાને લઈને હું ક્યાં જઈશ? મુઠ્ઠીભર અન્ન માટે હું કોના આરજી જઈને જીભી રહીશ? નહિ—નહિ, પરમાત્મા કંઈ એટલો બધો નિર્દય નથી. એ કદી પણુ રાત ઉપર રાત પાડે જ નહિ—દુઃખ ઉપર એટલું ભારે દુઃખ કદાપિ દઈ શકે જ નહિ.”

આખરે સુરમાએ ઈશ્વરનું શરણુ શોધ્યું.

આખો આઠ વાગ્યા સુધી તો ગગતો હતો. બ્યારે-એનો મામે

આવ્યો નહિ ત્યારે રસ્તા તરફ લાંબો સાદ કરીને મામાને બોલાવતો બોલાવતો થાકી જઈને અંતે એ સૂઈ ગયો. સુરમા એને પથારીમાં સુવાડીને એની પડખે જ બેસી રહી અને અનેક જાતના વિચારો કરવા લાગી. અગિયાર વાગ્યા પછી એણે રમેશનું જમવાનું ઢાંકી રાખ્યું. એ બારણે જઈને ઊભી રહી અને રસ્તા પર દૂર સુધી નજર ફેંકીને ભાઈના આવવાની વાટ જોવા લાગી.

ધીરે ધીરે એક વાગી ગયો. કલકત્તાની વિશાળ સડકો પર શત-કાર છવાઈ ગયો. રહી રહીને એક પછી એક ગાડીઓનો અવાજ, તો એકાદ બે માણસોના પગરખાંનો ખખડાટ અતો સંભળાતો હતો. આવો અવાજ કાને અથડાતાં જ સુરમા ઉત્સુક આંખોએ રસ્તા પર નજર નાખીને જોવા લાગતી, પણ દરેક વખતે એને નિરાશ જ થવું પડતું હતું.

આ પ્રમાણે થોડી વાર પડખે યર્ષન, થોડી વાર બેસી રહીને અને થોડી વાર બારણાની સામે ટગરટગર જોઈ રહીને સુરમાએ આખી રાત મહામુશ્કેલીએ પસાર કરી.

ખીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યાની લગલગ જ્યારે મેડિકલ કોલેજનો પટાવાળો ઘેર આવીને ખબર આપી ગયો કે રમેશ મોટર અકસ્માતથી લવાઈને મેડિકલ કોલેજના અકસ્માત-વિભાગના સાતમા ખંડમાં પડ્યો છે ત્યારે તો સુરમા કારમી વેદના અનુભવીને ચીસ પાડી ઊઠી અને પછાડ ખાઈને જમીન પર પટકાઈ પડી. એની એ ચીસ સાંભળીને મકાનમાં રહેતી સ્ત્રીઓ સત્વર દોડી આવી અને એને સાંત્વના આપવા લાગી.

સેન્ડર્સન સાહેબ ઇસ્પતાલમાં હંમેશાં રમેશને જોવા માટે એક વાર પણ આવ્યા વગર રહેતા ન હતા. આજે રમેશ પહેલાંના કરતાં બહુ જ સારો હતો. બિછાના પર લાંબા થઇને પડી રહી એ અનેક પ્રકારના વિચારો કરી રહ્યો હતો.

“કેમ છો બાબુ?” નિયમ મુજબ ઇસ્પતાલમાં આવીને સેન્ડર્સને રમેશની ખબરઅંતર પૂછી.

રમેશના વિચારો એકાએક બિડી ગયા. એણે સાહેબની સામે ચમકીને જોયું અને સલામ કરી.

“સારું છે.” કહી એ ધીરે ધીરે બિડીને બિછાના પર બેઠો.

“હજી તમે બિડીને બિલા થઈ નથી શકતા એમ જણાય છે.” સાહેબે રમેશની નજીક જઈને પૂછ્યું.

“થઈ શકું છું, પરંતુ હમણાં ઇસ્પતાલના ડોક્ટરે મને એમ કરવાની મનાઈ કરી છે.”

“મનાઈ કરી છે, પણ મારું ધારવું છે કે હવે તમને બિલા થવામાં વધુ વાર નહિ લાગે.”

“ડોક્ટરનું પણ કહેવું છે કે એક અઠવાડિયામાં ઇસ્પતાલમાંથી રજા મળી જશે.”

“અહીંથી છૂટીને ઘેર ગયા પછી તમે શું કામ કરશો?”

“નોકરી.”

“કંઈ નોકરી?”

“પહેલાં કરતો હતો એ જ-મોટરડ્રાઇવરની.”

“તમારા જેવા સાહસિક અને સહૃદયી માણસે એવી નોકરી કરવી ન જોઈએ.”

“પણ ત્યારે શું કરવું? એ નોકરી-એ કામ જ મારા જીવનનિર્વાહનો એકમાત્ર આધાર છે.”

“બીજું કોઈ કામ કરવાથી પણ જીવનનિર્વાહ કરી શકાય છે.”

“પણ જો બીજી કોઈ નોકરી મળી હોત તો હું આ નોકરી કદી પણ કરત નહિ.”

“તમે અભ્યાસ ક્યાં સુધી કર્યો છે તે મને જણાવશો?”

“મેં બીજા વર્ગમાં એફ. એ. પાસ કરી છે.”

“ત્યારે હું તમે ‘અંડરગ્રેજ્યુએટ’ છો.” સાહેબે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું, “તમારા જેવા સુશિક્ષિત યુવકને માટે નોકરીની શી ચિંતા?”

“ચિંતા કેમ નહિ? સાત સાત મહિના સુધી સતત તપાસ કરવા છતાંય જ્યારે કોઈ પણ નોકરી ન મળી ત્યારે જ મારે લાચાર થઈને નજીક આ નોકરી લેવી પડી છે.”

“સાત સાત મહિના સુધી તપાસ કરવા છતાં પણ તમને નોકરી ન મળી શકી? ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે! તમે કોઈ બીજી સારી નોકરી કરશો?”

“જો મળશે તો બહુ જ ખુશી થી કરીશ.”

“કેટલા રૂપિયામાં તમારો જીવન-નિર્વાહ ચાલી શકે?”

“અહીં મને સાઠ રૂપિયા પગાર મળે છે; એટલાથી જેમ તેમ મારું ગુજરાન ચાલે છે.”

“ ઠીક છે. હું તમને માસિક એંશી રૂપિયા આપીશ. બરોબર છે ને ? ”

રમેશે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતા અવાજે સાહેબનો ઉપકાર માન્યો.

“ તમે જેટલા દિવસ ધરિષ્ઠાલમાં રહેશો એટલા દિવસનો તમને પગાર મળશે, કેમ ? ” સાહેબે પાછું પૂછ્યું.

“ નહિ. અમારી આ નોકરીના એક એવો નિયમ છે કે જેટલા દિવસ કામ કર્યું હોય તેટલા જ દિવસનો પગાર મળે. ”

“ એ નિયમ અયોગ્ય છે. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તમે બંધેલા— ગણેલા માણસ થઈને આવા કામની નોકરી કરો છો શા માટે ? ” આના જવાબમાં રમેશે સાહેબને પોતાની હાલત ટૂંકમાં પણ સવિસ્તર કહી બતાવી.

“ તમારા જેવા સુશિક્ષિત અને સાહસિક યુવક પર જો હું જરા જેટલોય ઉપકાર કરી શકીશ તો હું મારી જાતને ખરેખર અહોભાગ્ય માનીશ. ”

રમેશના દુઃખની કહાણી સાંભળી કંપી જઈને સાહેબે પોતાના હૃદયનું દુઃખ દર્શાવ્યું અને કહ્યું, “ તમે સાંભળ્યું હશે કે તમારા માલિકે મારા ઉપર મોટરને અકસ્માતથી થયેલી નુકસાની માટે આઠસો રૂપિયા મેળવવાને દાવો માંડ્યો હતો. પણ મેં તો અઢીસો રૂપિયા આપીને એ મામલો પતાવી દીધો છે. હવે તમને થયેલ નુકસાની માટે મારે શું આપવાનું છે એ હું જાણુવા માગું છું. ”

“ મારી નુકસાનીના બદલા માટે તો આપે ઘણું કર્યું છે. ”

“ શું કર્યું છે ? ”

“ મારી સારવારનો આવો સારો બદોખસ્ત કર્યો છે. ”

“ એ તો માણસમાત્રની ફરજ છે. એથી કંઈ તમને થયેલા નુકસાનનો બદલો મળી જતો નથી. ”

“પણ હું તો એને પૂરતો બદલો ગણું છું.”

“તમારી એ ગણાતી સમજ હોય તો પણ હું અન્યાય કરી શકું નહિ. આ સમયે નુકસાનીના બદલા તરીકે હું તમને બસો રૂપિયા આપવા માગું છું. એટલા રૂપિયા લઈને તમે મને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરશો ?”

અત્યારની આર્થિક કટોકટીના વખતે બસો રૂપિયાની રકમ રમેશને માટે કેટલી અધિક કિંમતી હતી એ એનાથી અજ્ઞાત્યું ન હતું. લમલગ એક મહિનાથી એનો પગાર બંધ હતો, મકાનનું ભાડું પણ એક મહિનાનું ચઢેલું આપવું બાકી હતું અને સુરમા પણ પાડોશી ભાડુતોની દયા ઉપર-એમની પાસેથી ઉછીના પાછીના કરીને પોતાના દિવસો જેમ તેમ કરીને પસાર કરી રહી હતી, એ વાત પણ રમેશની ધ્યાન બહાર ન હતી. પરંતુ એ સંઘળું જાણવા છતાં સાહેબની મહાનતા ઉપર એ એટલો બધો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો કે સાહેબ પાસેથી નુકસાનીના બદલા તરીકે બસો રૂપિયા લેવા એ એને ઉચિત લાગ્યું નહિ.

“હું ગરીબ છું, છતાં એટલો નીચ-હલકા સ્વભાવનો નથી કે આપના જેવા સહૃદયી અને ઉપકારી પુરુષ પાસેથી હું નુકસાનીના નામે બદલાના રૂપિયા લઉં.” ઉદારતા માટે સાહેબનો ઉપકાર માનીને રમેશ પોતાના મનોમંથનની વાત રપષ્ટ શબ્દોમાં સાહેબને કહી સંભળાવી.

સાહેબે પણ રમેશના ઉચ્ચ વિચાર માટે મનમાં ને મનમાં પ્રશંસા કરી.

“પણ જો તમે મને એક લાઈ સમજતા હો તો મને દુઃખી લાઈને મદદ કરવાથી વંચિત ન રાખો.” સાહેબે આપવા માંડેલી રકમ સ્વીકારવાનો આગ્રહ કરતાં વિવેક અને માનવતાભર્યા શબ્દો ઉચ્છ્વાસ્યા. “મને આશ્ચર્ય છે કે એમ કરતાં તમે મને અટકાવશો નહિ; નહિતર મને બહુ દુઃખ થશે.”

સાહેબના મોઢેથી ઉપલી વાત સાંભળીને રમેશ એમણે આપવા માંડેલી રકમનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. એ પછી સાહેબ બસો રૂપિયા અને પોતાના નામઠામ તથા શિસ્તામાનું કાડ રમેશને આપીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

રમેશ ચૂપચાપ બેસી રહીને સાહેબની મહાનતા ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો.

“હવે તો તમે તદ્દન સારા થઈ ગયા છો; ફક્ત સહેજ નયળાઈ જણાય છે. જો તમે ધમ્મતા હો તો હવે બે ત્રણ દિવસમાં જ તમારે ઘેર જઈ શકા છો.” ડોક્ટરે આવીને રમેશને જણાવ્યું.

આ સાંભળી રમેશ બહુ રાજ થયો. પોતાના ભાણેજને જોવા માટે એ બાકુળ થઈ રહ્યો હતો. ધણી દિવસથી એણે એને તેડ્યો ન હતો—રમાડ્યો ન હતો એ બાબત એને ખૂબ લાગી આવતું હતું. બાળો પણ રમેશને માટે હંમેશાં રડ્યાં કરતો હતો. હવે ‘ઘેર જવામાં કંઈ વાંધો નથી’ એવો નિર્ણય કરી ડોક્ટરને ઇસ્પતાલમાંથી રજા આપવા રમેશે વિનંતિ પણ કરી. ડોક્ટરે બે દિવસ પછી રજા આપવાનું એને વચન આપ્યું.

બે દિવસ તો જોતજોતામાં પસાર થઈ ગયા, અને રમેશે ઇસ્પતાલ-માંથી ઘેર જવાની રજા લીધી.

સુરમાનો લાડકવાયો લાલ-નાનો બાબો આજકાલ બિમાર છે. સુરમા એથી ઘેર વિપત્તિમાં આવી પડી છે. શરૂઆતમાં તો બાબાનો તાવ સાવ સામાન્ય જ હતો. આખી યે રાત તાવ ચડેલો રહ્યો, પણ સવારે તો બિલકુલ ઊંતરી ગયો. એથી સુરમાની ચિંતા દૂર થઈ. બાબો આબો દિવસ રમતો ખેલતો રહ્યો, પણ સાંજે પાછો સહેજ તાવ ચડ્યો અને પાછલી રાતના ઊંતરી પણ ગયો.

આમ બે દિવસ રહ્યું; પરંતુ ત્રીજા દિવસે તો જોરથી તાવ આવ્યો. તાવના પ્રકોપથી બાબો રહી રહીને વારે ઘડીએ ચમકી જતો હતો. આ પરિસ્થિતિ જોઈ સુરમા ભયભીત બની ગઈ. દરરોજ તાવ ચડતો જોઈ સુરમા ગાઢ વિચારમાં પડી ગઈ. ડૉક્ટરને બોલાવી લાવે એવું પણ ઘરમાં કાંઈ હતું નહિ; વળી ડૉક્ટરને ઘેર તેડી લાવવાની શી તેમજ દવા લાવવાને ઘરમાં રાત્રી પાછ પણ નહોતી. બાબાને બોળામાં લઈને સુરમા અનેક પ્રકારના સારા નરસા વિચારો કરવા લાગી.

રાત્રે નવ વાગે તો બાબાની હાલત વિશેષ બગડી ગઈ. એણે જોત-જોતામાં આંખો ફેરવી નાખી, ડોક વાંકી વાળી દીધી અને એના હાંત પણ બીડાઈ ગયા. સુરમાથી આર્ત સ્વરે મોટેથી બૂમ પડાઈ ગઈ. ઉપરના માળ પર રહેતા લાડૂતો એ કારમી ચીસ સાંભળીને સુરમા પાસે દોડતા આવી પહોંચ્યા. બાબાની ગંભીર હાલત જોઈને એક બે જણ તો ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવાને ઉતાવળે દોડી ગયા.

ડોક્ટરે આવીને બાબાને ઝીણવટથી તપાસ્યો. “ભય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી; બાળકને મગજ ઉપર તાવની ગરમી ચડી જવાથી મૂઝાઈ આવી ગઈ હતી.” કહીને ડોક્ટરે સુરમાને આશ્વાસન આપ્યું.

ડોક્ટરના ઉપચારથી બાબાની મૂઝાઈ વળી ગઈ અને થોડાં વારમાં જ એને વળતાં પાણી થતાં જણાયાં.

સુરમાની પાસે મામા-મૂડીમાં ફક્ત એ જ રૂપિયા હતા. એ એણે ડોક્ટરને ઘેર આવવાની શીના આપી દીધા. ડોક્ટર તાવની દવા લખી આપીને ચાલ્યો ગયો. ઉપરના માળ પર રહેતી એક લલી પાસેથી રૂપિયો ઉછીનો લઈને સુરમાએ બાબા માટે ડોક્ટરે લખેલું આપેલી દવા પણ મંગાવી.

આ ફેરફાર થોડો વખત જ ચાલુ રહ્યો અને પાછો બાબાં જોરથી તાવ ચડ્યો. એની બન્ને આંખો લાલ થઈ ગઈ, શ્વાસોચ્છવાસન ગતિ પણ તીવ્ર થઈ ગઈ. સુરમા ફરી પાછી ભયભીત થઈ. એ ઉપરના માળ પર રહેતી એક આંધેડ ઉંમરની સ્ત્રીને બોલાવી લાવી. એ સ્ત્રીએ દૂર ઉભા રહીને જ બાબાની હાલત જોતાં કહ્યું:

“હાલત તો બહુ ખરાબ લાગે છે. જો તું આને જ્યાંવવા માગત હોય તો કોઈ સારા ડોક્ટરને બોલાવ. આ બિમારી કોઈ સામાન્ય ડોક્ટરના ઉપચારથી મટે એમ લાગતું નથી. ગંગુલી બાબુ સારા ડોક્ટર છે. એ આઠ રૂપિયા શી લે છે. ગઈ સાલ ગંગુલી બાબુએ જ મારાં નાની દીકરીને આવા જ રોગથી જ્યાવી હતી. એક મહિના સુધી તો એમને અમારે ત્યાં આવવું જવું પડ્યું હતું. અમારે બસો રૂપિય એમને આપવા પડ્યા હતા. પૈસા તો ખર્ચવા પડ્યા, પણ દિકરો બિચારી બચી ગઈ. તું પણ એમને બોલાવ, બેટા! બીજા ડોક્ટર આમાં કંઈ કામ નથી! જોતી નથી કે બાબાની બિમારી ફટલ વધી ગઈ છે.”

એ સ્ત્રીની વાત સાંભળીને તો સુરમા થરથર કંપવા લાગી; અને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગી:

“હાથ, મારી પાસે તો હવે રાતી પાછ પશુ નથી; તો એ ઝડકટસ્તી શીના આઠ રૂપિયા તે હું ક્યાંથી લાવી આપું? રૂપિયાની જોગવાઈ ન થાય તો શું મારો બાબો નહિ બચે?”

આ વિચારે સુરમાને ગાંડી બનાવી દીધી. એ કળી શકી નહિ કે એ શું થશે? પેલી સ્ત્રી તરેહ તરેહની વાતો કહીને સુરમાને વધુ તણાવત કરી રહી હતી. પરંતુ થોડી વાર પછી જ એ ઉપર ચાલી મઠ. સુરમા ચૂપચાપ બેસીને સાડીના છેડા વડે આંસુ લૂછવા લાગી અને દીન થઈને ઈશ્વરને અરજ પર અરજ કરવા લાગી.

પરંતુ એ લાંબો વખત આમ સ્થિર રહી શકી નહિ. એણે બીજી ઈશ્વરને પોતાની પેટી ખોલી. હાથ ફેરવતાં પેટીમાંથી એને એક બેચ્છાની મળી. એ સિવાય પંકજે આપેલી પેલી વિંટી પણ મળી. સુરમાની હૃદ પ્રતિજ્ઞા હતી કે એ વિંટી બીજાના હાથમાં પોતે કદાપિ નહિ આપે. પરંતુ આજે એને એ પ્રતિજ્ઞા તોડવી પડી. ધણી વાર સુધી એ વિંટી હાથમાં લઈને એ વિચારતી રહી. આખરે એણે નક્કી કર્યું કે પહેલો બાબો અને પછી વિંટી. બાબાના જનનના મુકાબલે વિંટીની કેમ્બત કંઈ જ નથી.

આ પ્રકારના એક વિચાર પર આવી એ ઝડપથી ઉપરના માળે મઠ અને વિંટી વેચી દેવા માટે પેલી આધેડ ઉંમરની સ્ત્રીના દીકરાને કહ્યું. એનો દીકરો તો એમ કરવાને રાજી થઈ ગયો; પણ પેલી સ્ત્રીએ પોતાના દીકરાને એમ કરતાં અટકાવ્યો અને કહ્યું:

“નહિ દીકરા, બીજાની ચીજ વેચવી કે લેવી એ સાફ નથી. મારા વચ્ચે ભાઈનો દીકરો સુરેશ એક વાર પોતાના એક મિત્રની હિમાયત વેચવા જતાં ચોરીના તહોમતસર પકડાઈ ગયો હતો. આખરે એણે પોતાની પાસેથી એકસો રૂપિયા પોલીસને લાંચ આપીને પોતાનો

જન બચાવ્યો હતો. કાઠની કાઠ પણ ચીજ ક્યાંથી આવી છે એ કાઠ શું જાણે ? ”

માતાએ મનાઇ કરવાથી છાકરાએ સુરમાની વિંટી વેચવાની હિંમત કરી નહિ. સુરમાનો આ એક આખરી ઉપાય પણ નકામો ગયો. એ રોતી કકળતી નીચે જઈ બાબા પાસે બેઠી અને દુઃખદ સ્વરે બાબાને બોલાવવા લાગી:

“ બેટા ! બાબા ! એ મારા વહાલા લાલ ! જરા તો તારી આ દુઃખી મા સામે જો, લાઈ ! ”

માતાના કાતર સ્વરે બાળકના સંસાદીન શરીરમાં પણ એક વાર ચેતનનો સંચાર કર્યો. એણે એક વાર આંખ ઉઘાડીને માના મોઢા સામે જોયું અને પાછી આંખ મીંચી દીધી. સુરમા પથ્થરની મૂર્તિની જેમ સ્થિરભાવે એની સામે એકાદશે જોતી બેસી જ રહી.

સુરમા પાછી વિચારના વમળે ચઢી. એ મનમાં ને મનમાં પાછી વિચાર કરવા લાગી:

“ લાઘને બાબાની બિમારીના સમાચાર આપવા ઠીક છે કે નહિ ? પરંતુ એને એ સમાચાર આપવાથી ફાયદો પણ શું છે ? એ તો હજી હસ્પિતાલમાં પડ્યો છે, એનામાં તો બીકને ઉલા થવાની શક્તિ પણ નથી. બાબાની બિમારીના સમાચાર મળશે તોપણ એ બિચારો કરશે શું ? એથી તો એ કેવળ વિશેષ વ્યગ્ર બનશે—અધિક કાતર બનશે તો એનો રોગ પણ વધશે અને એથી તો ઉપાધિમાં વળી ઔર વધારો થશે. ત્યારે મારે કરવું શું ?

“ ત્યારે એમને સમાચાર ન આપી શકું ? પરંતુ એમને સમાચાર આપવા એ તો સાવ નકામું છે, આટલા દિવસ એમણે અમારો ભાવ પણ પૂછ્યો છે ? એક વાર પણ પોતાની પત્નીની—અરે મારી વાત તો જવા દો પણ પોતાના પુત્રનીય—ખરખખર એમણે કાઠી કે કઢાવી છે ? અરે દીકરા જેવા દીકરાનું મોં જોવા આવવા માટે પણ એક આંટો

આધો છે? આવી દશામાં શું તેઓ બાબાની બિમારીના સમાચાર મળ્યા પછી પણ એની સેવાયાકરી કે દવાદાર માટે કોઈ બદોબસ્ત કરશે? એમને અમારી ક્યાં પડી છે? પરંતુ એમ ક્યાં વિના મારો બાબો જીવી પણ શકશે? એ મારા ઉપર ગમે એટલા નારાજ હોય તો પણ આખરે બાબો તો એમનો જ દીકરો છે ને! એના ઉપર તો એમને અતુક પા ઉપજવી જ જોઈએ. લાગણી નહિ હોય તો પણ લાગણી બતાવવી જ પડશે. હે પરમાત્મા! એમને સદ્બુદ્ધિ આપ! પરંતુ એમને સમાચાર આપવા કોણ જશે? જો કોઈ જવાને તૈયાર થાય અને જાય પણ ખરું, તો પણ એ જાય અને આવે ત્યાં સુધી મારો બાબો જીવતો રહેશે?”

સુરમાની પાસે એવો એક પણ દરદાગીના ન હતો કે જે વેચી સાડીને પણ એ ડોક્ટરને બોલાવી શકે. હા, દરદાગીનામાં કેવળ હાથ પર પહેરેલી સોનાની બે બંગડીઓ હતી. એ જો વેચાઈ જાય તો સુરમાના હાથ વૈધવ્યસ્યક થઈ જાય તેમ હતું. એ પણ એક મુશ્કેલી હતી કે બંગડી વિનાના હાથે એ પછી ક્યાંય બહાર જઈ શકે નહિ. વળી એ હાથમાં એટલી સજ્જત બેઠેલી હતી કે એને કાપી નાખ્યા વગર એ નીકળી શકે એમ પણ ન હતી, એટલે એને કાપીને હાથમાંથી કાઢે પણ કોણ

કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. બસ, એક માત્ર ઉપાય ધૈર્ય જ છે— ભગવાનની કૃપા—દયા વિના પોતાને કે પોતાના પ્રાણસમા પુત્રને કોઈ પણ બચાવવાને શક્તિમાન નથી એવી સુરમાને આખરે પ્રતીતિ થઈ.

‘હે ભગવાન! હે પ્રભુ! હે અનાથના નાથ! તું મારા પર દયા કર! મારા કોટી અપરાધોની ક્ષમા આપીને પણ સામે જો અને મારા બાબાના પ્રાણની રક્ષા કર! એને બચાવ! મારો પ્રાણ લઇને પણ મારા આ પ્રાણથીયે અધિક પુત્રને પ્રાણદાન દે!!’

સુરમાએ અત્યંત દીન સ્વરે ઈશ્વરની આરાધના કરી—અંતઃકરણ-પૂર્વક ઈશ્વરને અરજ ગુજારી.

સુરમાની છાતી દુઃખથી ફાટી રહી હતી. એ બંને હાથ વડે મોં ઢાંકીને ડૂસકાં ભરતી રૂંધાયેલા અવાજે રોવા લાગી.

*

સોંજ પડી અને પેલી ભલી સ્ત્રી કપડાં ધોવાને નળ પર જવા ઉપરના માળ પરથી નીચે ઊતરી અને સુરમાને બોલાવીને પૂછવા લાગી:

“કેમ દીકરી, રસોઇ નથી બનાવી ? કંઈ ખાધુંપીધું કે ?”

“કંઈ કયું” નથી. ”

“આખો દિવસ એમ જ રહી છું ? મને કેમ ન કહ્યું ? હું શું તને એક ટંક જમાડી પણ ન શકત ? રામરામ !”

“પણ મને જમવાની જરા પણ રુચિ કે ઇચ્છા જ નથી, મા !”

“એમ થાય બહેન !” પેલી ભલી સ્ત્રીએ ગંભીર લાવે ડોકું હલાવી કહ્યું: “દીકરા જેવો દીકરો આટલો બધો બિમાર હોય ત્યાં ખાવા પીવાની તે ક્યાંથી રુચિ કે ઇચ્છા થાય ? મારી દીકરીની માંદગીમાં મેં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત મોઢામાં પાણીનું દીપું પણ નહોતું લીધું, પણ બહેન, કેવળ ચૂપચાપ બેસી રહેવાથી કંઈ વળવાનું નથી. ડોક્ટરને બોલાવ અને દવા કર. તારી પાસે હમણું કંઈ ન હોય તો મારા જેવાને કહેવું જોઈએ. લાઈને પણ દરિપતા-લમાં ખપ્પર કહેવરાવ. આમ બેસી રહેવાથી કંઈ કામ સરે કે ? તું તે કેવી છે બહેન ? જો મારો દીકરો હોત તો મેં અત્યાર સુધીમાં કંઈ ને કંઈ કરી નાખ્યું હોત.”

આમ બોલતી બોલતી એ નળ પર કપડાં ધોવા ચાલી ગઈ.

સુરમા માંદા આખાના મોં સામે જોતી હતાશ થઈને બેસી રહી.
પરંતુ—

નિર્બળ કે બળ રામ !

ધીરે ધીરે સર્વત્ર અધિકાર છવાઈ ગયો. સુરમાને અધારી ઘેર
ઝોરડીમાં બીક લાગવા માંડી. દિવસ તો ગમે એમ વીતી ગયો,
પણ હવે રાત કેમ જશે ? કોણ જાણે હવે શું થશે ? હે પ્રભુ !
શું તું પણ કોઈ ઉપાય કરવાને અસમર્થ છે ? શું મનુષ્યની જેમ તું
પણ નિષ્કુર-નિર્દય છે ? ”

*

“રમેશ ! રમેશ, ઘરમાં છે કે ? ”

આ અવાજની સાથેસાથ આરણ્ય કહું અખડાવ્યાનો અવાજ
પણ સુરમાના કાને અથડાયો; અને એ પળવારમાં તો એના મગજમાં
અનેક વિચારો વીજળીના વેગે પસાર થઈ ગયા. “કોણ ખૂસ પાડે છે ?
અરે, આ તો મારા વિમલલાલના જેવો જ અવાજ લાગે છે ! ધન્ય
છે દીનાનાથ ! તું કદીયે નિર્દય કે નિષ્કુર નથી ! તારી દયા અરેખર
અસીમ છે ! ”

એ ઝડપેરે જીઠીને જીભી થઈ અને ગાંડાની માફક દોડીને
આરણ્ય પાસે ગઈ. આરણ્ય ખોલતાં જ એ આશ્ચર્યસંહિત લયભીત
થઈ ગઈ. “વિમલલાલ તો જરૂર છે, પણ એની પાછળ વળી આ
કોણ જીલું છે ? ” એ બીજી વ્યક્તિને ઝીણી નજરે જોતાં જ એણે
ઝોળખી કાઢી. એના આનંદની સીમા ન રહી. એનું આખું શરીર
કંપી જઈયું. એનું માથું ચક્કર ચક્કર ઘૂમવા લાગ્યું.

એ અને હાથે આરણ્ય પકડીને જમીન પર ફસડાઈ પડતી
બચી ગઈ.

“કેમ, તબિયત સારી છે ને?” વિમલે સુરમાને ખબર અંતર પૂછી, “મહામહેનતે આને હું અહીંયાં પકડી લાવ્યો છું. રમેશ ક્યાં છે?”

“લાઇ તો એક મહિનાથી ઇસ્પતાલમાં છે.” બારણાની આડમાં બિભી રહીને સુરમાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ઇસ્પતાલમાં? શું કહે છે? એને વળી શું થયું છે?” વિમલે ચકિત થઇ સુરમાને પૂછ્યું.

સુરમાએ સર્વ હકીકત ટૂંકમાં કહી સંભળાવી.

“બહુ જ દુઃખની વાત છે.” વિમલે દિલગીરી દર્શાવી, “મને મુશ્કેલી ખબર જ નથી. ખબર પણ ક્યાંથી પડે? હું છેલ્લા બે મહિનાથી તો બહારગામ હતો. હજી ગઇ કાલે જ કલકત્તા આવ્યો છું. એક કન્દ્રાકટ લઇને રાણીગંજ ગયો હતો એટલે અહીં આવવાનું ક્યાંથી બને? પણ રાણીગંજનો પ્રવાસ મને ફળી ગયો છે. ત્યાં મને પંકજ મળી ગયો. ત્યાં એ સહકુટુંબ હવાફેર કરવા આવ્યો હતો. મેં વિચાર કર્યો કે એને હવે એમ ને એમ છોડી દેવો ઠીક નથી. એથી તો હું એને પકડીને મારી સાથે જ તેડતો આવ્યો છું. વાઈ, પહેલાં મને એ તો કહે કે બાબો ક્યાં છે? એની તબિયત કેમ છે?”

“એ તો ગંભીર બિમાર છે. એનો રોગ અસાધ્ય છે, વિમલલાઇ!” સુરમાએ રડતાં રડતાં ઉત્તર આપ્યો, “એના બચવાની કોઈ આશા જણાતી નથી.”

“હેં! હેં! શું કહે છે? એ નહિ બચે? ચાલ ચાલ, મને એને જોવા દે.....”

સુરમાની સાથે વિમલ એ અર્ધઅધારી ઓરડીમાં ગયો. પંકજ પણ એક અપરાધીની જેમ એની પાછળ પાછળ ગયો. એની છાતી જોરથી થડકી રહી હતી.

આખાની હાલત જોઈને વિમલે પંકજની સામે જોયું. પંકજથી એનો એ દષ્ટિપાત સહન કરી શકાયો નહિ અને એનો જરાક વિરોધ પણ કરી શકાયો નહિ.

“શાઆશ પંકજ બાબુ !” વિમલની વાજ્યારા વહૂટવા માંડી, “સેકંડ ક્લાસનો ડબ્બો રિજર્વ કરાવીને તમે મોટા માણસ બની પ્રવાસો ખેડી રહ્યા છો અને અહીં તો તમારો એકનો એક પુત્ર દવાદારના અભાવે લયકંડર બિમારીના બિછાને પડ્યો છે ! આમ કેમ ન બને ? તમે તો સુશિક્ષિત જમીનદાર બાબુ છો ને !”

વિમલના આ તિરસ્કારપૂર્ણ શબ્દો પંકજને શણ જવા ભોંકાયા, પણ એ એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શક્યો નહિ. શરમથી એણે એકદમ માથું નીચું કરી નાખ્યું.

વિમલ વિશેષ કંઈ બોલ્યાચાલ્યા સિવાય ડોક્ટરને બોલાવવા જવા રવાના થઈ ગયો.

આટલા દિવસે મુલાકાત થઈ પરંતુ પતિ કે પત્નીના મોઢામાંથી એક પણ શબ્દ ન નીકળ્યો. સુરમા ચૂપચાપ આખાની પડખે એસી રહી અને પંકજ મૌનભાવે બિભો રહીને પોતાના કર્તુક પર મનમાં ને મનમાં ધિક્કાર વર્ષાવી રહ્યો હતો.

ધણી વાર પછી સુરમા ધીરથી બીડીને ખસતી ખસતી રવામીના ચરણમાં જઈ પડી. એ પછી એણે એક નાની માચી લાવીને કંપતા અવાજે કહ્યું :

“બિલા કેમ છો ? આના પર એસો.”

સગ્ન પામેલો ફેદો જેમ કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા સિવાય અમલદારની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે તેમ પંકજે પણ સુરમાની વિનંતિનું પાલન કર્યું.

ડોક્ટરે આવી દવાનો પ્રબંધ કર્યો, પરંતુ દહતાપૂર્વક આશ્વાસન

આપ્યું નહિ—બાબાના બચાવની ખાતરી આપી નહિ. વિમલે પોતાની પાસેથી ડોક્ટરને ફીના રૂપિયા આપી દીધા.

“તમારે ઉતારા પર જવું છે ?” પંકજને વિમલે પૂછ્યું.

“હા. ત્યાં બીજું કોઈ નથી, વિમલ !” અત્યંત સંકોચાતો હોય તેમ પંકજે ધીરા સાદે ઉત્તર આપ્યો.

“તો તમે ઘણી ખુશીથી જઈ શકો છો. મારે તો આજે અહીં જ રહેવું પડશે.”

પંકજ થોડી વાર બેઠો. એ પછી કાલે પાછા આવવાનું દેહીને એ સંકોચાતો સંકોચાતો બાહ્યો ગયો.

એને જતો બેઠું વિમલ ભવાં ચડાવીને બોલ્યો :

“પંકજ મનુષ્ય નહિ પણ શિંગડાં અને પૂઝા વગરનો પશુ છે—પશુ !”

“કેમ લાગે છે વિમલભાઈ?”

“કંઈ સમજાવું નથી બહેન!” ઘણી વાર સુધી બિમાર બાબાની નાડી હાથમાં લઈને તપાસતા વિમલે ઉદાસ થઈ ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે શું મારો બાબો નાંદિ બચે?” સુરમાએ બચબીત બનીને પૂછ્યું.

“તું તો હજી ગાંડી જ રહી, બહેન!” વિમલે દૃપકારે આશ્વાસન આપવા માંડ્યું, “જીવવા કે મરવાની વાત એક ભગવાન સિવાય બીજું કાણ કહેવાને સમર્થ છે? પણ હા, એટલું તો જરૂર કહેવું જોઈએ કે જો પહેલાંથી સારી સેવા-ચાકરી અને દવા દારૂ કરવામાં આવ્યાં હોત તો આટલી હદ સુધી દર્દ વધ્યું ન હોત.”

“પાસે રાતી પાછ પછુ ન હતી ત્યાં પછી દવા દારૂ તો કેવી રીતે થઈ શકે, ભાઈ?” સુરમાએ ઊંડો નિસાસો નાખીને પોતાની નિઃસહાયતા વ્યક્ત કરી.

“તારી પાસે રાતી પાછ પછુ નથી? રમેશ એનો પગાર ક્યાં નાખે છે?”

“એનો એટલો તે કયો મોટો પગાર છે? મહિને દહાડે ફક્ત સાઠ રૂપિયા મળે છે. ઘરલાડુ, અનાજ-ફુણી અને કપડાંલતામાં એટલી રકમ તો ખર્ચાઈ જાય છે. એ સિવાય એ વચ્ચે માદા પડી ગયો.

હતો. નોકરી પરથી ગેરહાજર રહે એટલા દિવસનો પગાર પણ એને ક્યાં મળે છે ?”

“ તારું મોઢું જોતાં મને લાગે છે કે આજે તેં કંઈ ખાધું પીધું નથી.” બાબાની બગલમાં થરમાભિટર મૂકતાં વિમલે સુરમાને પૂછ્યું.

“ ના,” નીચું માથું રાખીને સુરમાએ ધીમા સાહે ઉત્તર આપ્યો.

“ કેમ ? બાળક બિમાર થાય તો ખાવા-પીવાનું પણ તજ દેવાય કે ? ખાધા-પીધા વગર કેટલા દિવસ રહીશ ?”

સુરમા ચૂપ રહી.

“ મેં પણ કંઈ ખાધું નથી. મારે માટે તો કંઈક ખાવાનું બનાવ ! ઉઠ, જા, જલદી કર.” વિમલે કહ્યું.

પરંતુ સુરમા ઊઠી જ નહિ.

“ આમ બેસી રહીશ કે ? ” વિમલે વ્યથ થઇ ફરીવાર કહ્યું,
“ તને તો જાણે ખાવા-પીવાની કંઈ જરૂર નહિ હોય, પણ મારે તો જરૂર છે. મારે માટે તો તારે બનાવવું જ પડશે.”

સુરમાએ આરતે રહીને માથું ઊંચું કરી દયાર્દ્ર નેત્રે એક વાર વિમલની સામે જોયું.

“ તમને ભૂખ લાગી હોય તો ઘેર જઈને જમી આવો, ભાઈ !” પાછા માથું નીચું કરી દઈને-આંખમાંથી આંસુ વહાવતાં વહાવતાં સુરમાએ કહ્યું.

“ અત્યારે રાત બહુ વીતી ગઈ છે; એટલે દૂર હું જમવા માટે નહિ જઈ.” “ વિમલે કહ્યું : “ કેમ, તું ઊઠીને થોડુંક ખાવાનું બનાવી નહિ શકે ?”

“ જરૂર બનાવી શકું, પણ...”

“ પણ શું ? ઘરમાં કંઈ સામાન નથી ?” સુરમાના ચહેરા સામે એકીટશે જોતા વિમલે પૂછ્યું.

“મધ કાલથી જ કંઈ નથી.” કહી સુરમા ડૂસકાં ભરતી રહવા લાગી.

“હું કેવો જડ જેવો મૂર્ખ છું કે અત્યાર સુધી કંઈ સમજ શક્યો જ નહિ.”

આટલું બોલી વિમલે દાંત પીસી બાબાની બગલમાં રાખેલું થરમા-મિટર લઈ લીધું અને દીવા પાસે જઈને જોવા માંડ્યું.

“અત્યારે કેટલો તાવ છે, ભાઈ?” સુરમાએ વ્યથ થઈ પૂછ્યું.

“એકસો ને ત્રણ ડિગ્રી.”

“પહેલાં તો પાંચ ડિગ્રી હતો. હવે તાવ ઊતરતો લાગે છે.” આશાભર્યા અવાજે સુરમા બોલી.

“પણ બહુ ધીરે ધીરે ઊતરે છે.” ભવાં સંક્રાંતી વિમલ બોલ્યો.

“ધીરે ધીરે ઊતરે એ સારું કે ખરાબ?” સુરમાએ શંકા કરતાં પૂછ્યું.

વિમલ એનો કોઈ ઉત્તર આપ્યા સિવાય થરમામિટરને ચોગ્ય સ્થળે મૂકવા ઊઠ્યો.

“તું બેસ, મારે એક વાર ડોક્ટરની પાસે જ જવું પડશે.” વિમલે પાછું કહ્યું.

“વળી પાછા ડોક્ટર પાસે શા માટે જવું પડે છે? શું હાલત ખરાબ છે?” ભયભીત બની સુરમાએ પૂછ્યું.

વિમલ ઉઠીને ઊભો થઈ ગયો.

“હાલત તો ઘણી ખરાબ છે. થોડી જ સારી કહેવાય, પણ ગભરાવાની કંઈ જરૂર નથી; હું હમણાં જ આવું છું.”

આટલું કહી વિમલ ઝડપથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

સુરમા ભયભીત બનીને બાબાનું મોં જોવા લાગી અને ગંભીરતાથી વિચારવા લાગી:

“કદાચ બાબો ન બચ્યો તો? આટલું દુઃખ વેઠતાં છતાં પણ હું એનું મોં જોઈને સંતોષ માનતી હતી. શું પરમાત્મા મને આટલી સંતોષ આપતી વસ્તુ પણ મારી પાસેથી છીનવી લેશે? તો તો મારું જીવવું પણ ખાઈ ઝેર-વ્યથા બની જશે. આ શું? હથેળી અને તાળવું બરફની જેમ આટલું બધું ઠંડું કેમ પડી ગયું? શું તાવ ઊતરી જાય છે? પણ તાવ ઊતરી જતો હોય તો બાબો આ પ્રમાણે બેશુદ્ધ ન રહી શકે. એટા! બાબા!! માથા પર આટલો પરસેવો કેમ વળે છે? આટલો બધો પરસેવો તે કાઢના શરીરમાં રહેતો હશે? કાઢને આટલો પરસેવો વળતો હશે? ત્યારે આ શું હશે? પ્રભુ! મારા લાલનું રક્ષણ કરો! ઈશ્વર! તું અનાથનો નાથ કહેવાય છે! હું અનાથ છું, તું જ હવે રક્ષણ કર, પ્રભુ!”

સુરમાએ એકાએક ચીસ પાડીને બાબાને છાતી સરસો ચાંપી લીધી. એની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવાની હેલીની જેમ આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

*

એકાએક એક ગાડી પૂરઝડપથી દોડતી આવીને સુરમાના મકાનના દરવાજા સામે અટકી ગઈ. ક્ષણવારમાં જ એક પાતળી-દુબળી સુવતી વીજળીવેગે ઓરડીમાં દાખલ થઈ અને સુરમાના ખોળામાંથી બાબાને લઈને પોતાના ખોળામાં લઈ લીધા.

“ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી, બહેન! હવે હું આવી ગઈ છું!” એ નવી આવેલી નારીએ મધુર સ્વરે સુરમાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“આ સ્ત્રી કોણ છે? એ તે દેવ છે કે માનવી? વ્યથિતાની દીન પ્રાર્થનાથી દ્યાર્દ્ર બનીને આ આવેલ શું કોઈ ભયહારિણી છે? શું એ મને અભય કરવા આવેલ છે?”

ક્ષણભરમાં આ વિચારો સુરમાના અસ્વસ્થ મગજમાં વીજળીવેગે

આવી ગયા. એ ચકિત થઈને એ અપરિચિત ઓરતની સામે આંખો ફાડીને જોતી રહી.

“તમે આશ્ચર્યમાં કેમ પડી ગયાં બહેન? તમે મને ન ઓળખી?” સુરમાને વિરમય પામતી જોઈને એ યુવતીએ હસતાં કામળ અવાજે કહ્યું,

“ના.” સુરમાએ વિશેષ વિસ્મિત થઈને ઉત્તર આપ્યો, “તમે કોણ છો?”

“હું-હું તમારી શોક્ય છું!”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ સુરમા કંપી ગઈ.

“જોટી વાત! તમે મારાં શોક્ય નહિ પણ કોઈ દેવી છો!” સુરમાના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા.

પંકજ પણ ધીરે ધીરે ઓરડીમાં આવ્યો.

“જુઓ છો ને, બહેને મને મનુષ્યમાંથી એકાએક દેવીના સ્થાન પર બેસાડી દીધી છે!” પંકજની સામે નજર કરીને ઇન્દુ બોલી : “પણ જો સાક્ષાત્ દેવી જ આવી પહોંચી હશે તો બાબાનું દર્દ પણ હમણાં જ ચાલ્યું જશે. વાર બહેન, આ દેવી-શોક્યની સાથે તમે એક જ ઘરમાં રહી શકશો?”

હાથુભર પહેલાં જ જે અંધારી ઓરડીમાં સંકટ અને દુઃખની કારમી સ્તબ્ધતાથી ભયંકર ભીષણતા છવાઈ રહી હતી ત્યાં ઇન્દુમતીનું આગમન થતાં જ આનંદની છાંજો ઉછળવા લાગી.

“મા!” બાબાએ આંખો મીચેલી રાખીને જ ક્ષીણ સ્વરે એકાએક ખૂમ મારી.

“બેલ લાઇ! કેમ છે?” બાબાના મોં પર પોતાનું મોં રાખીને ઇન્દુએ સ્નેહભીના સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

આ સમયે જ વિમલ ડૉક્ટરને તેડીને આવી પહોંચ્યો. ઇન્દુ અને પંકજને ત્યાં બેઠેલાં જોઈને એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

“મારા મોઢથી બાબાની બિમાર હાલતના સમાચાર સાંભળતાં જ ઈન્દુ કોઈ પણ પ્રકારે ઉતારા પર રહેવાને રાજી ન રહી, વિમલ ! ગાડી બોલાવીને એ તો એકલી જ અહીંઆ આવવાને તૈયાર થઈ ગઈ; એણે મારે પણ એની સાથે જ આવવું પડ્યું !” પંકજે પોતાની હાજરી વિષે યોગ્ય ખુલાસો કર્યો.

“તો તો તારે એમને અહીં પહોંચાડી દઈને ઉતારા પર પાછા જવું જોઈતું હતું ! આ નાની-અંધારી ઓરડીમાં રહેવાથી તને ભારે તકલીફ નહિ પડે ?” વિમલે તિસ્કારભરી વ્યંગ વાણી ઉચ્ચારી.

વિમલનો વ્યંગ પંકજને મૌન ધારણ કરીને જ સહન કરવો પડ્યો. ડોક્ટરે બાબાને આડોઅવળો ફેરવીને તપાસ્યો.

“આશ્ચર્યજનક ફેરફાર થયો છે, વિમલ બાબુ !” ડોક્ટરે બાબાને તપાસી પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો, “આપે જે શોચનીય અને ભયભરી હાલતની વાત કહી હતી, એ હાલતમાં તો મેં એને પહેલાં જોયો હતો. પરંતુ હમણાં હું જોઉં છું કે હવે સારો સુધારો થઈ ગયો છે. બસ, હવે ભય રાખવાનું કોઈ કારણ નથી.”

ડોક્ટર વિઝીટ શીના રૂપિયા ખિસ્સામાં સેરવી દઈ ચાલ્યા ગયા.

“બહેને કંઈ ખોટું નથી કહ્યું કે હું મનુષ્ય છું કે દેવ ! હવે તો તમારી સમજમાં આવ્યું ને ?” ડોક્ટરના ચાલ્યા ગયા પછી ઈન્દુએ પંકજને ઉદ્દેશી કહ્યું.

“હું તો પહેલાંથી જ એ જાણું છું, ઈન્દુ ! કોઈ દેવી સિવાય કોઈ પણ આવી અને આટલી ઉદારતા દાખવી શકે નહિ.” પંકજે ઉત્તર આપ્યો.

“તો પછી હવે આજથી દેવી જે કોઈ હુકમ કરે એ તમારે માનવો જ પડશે. ખચરદાર ! જો એ હુકમ વિરુદ્ધ કોઈ કામ કર્યું તો !” ઈન્દુએ ખડખડાટ હસીને પંકજને કહ્યું.

ધીરે ધીરે એક જ મહિનામાં બાળો સાબ્જે થઈ ગયો. એના નખમાંયે રોમ ન રહ્યો એટલે ઇન્દુએ એને એ મકાનમાં રહેવા ન દીધો. કલકત્તા આવ્યા પછી પોતે જો મકાન લાડે રાખ્યું હતું ત્યાં એને એ લઈ ગઈ. સુરમાને પણ એમની સાથે જવું પડ્યું. રમેશ પણ ઇસ્પતાલમાંથી ઘેર આવી ગયો હતો. ઇન્દુએ એને પણ ત્યાં રહેવા ન દીધો. એનું શરીર અત્યંત દુબળું થઈ ગયું હતું. એથી એકલા રહેવું ઠીક નથી એવાં અનેક કારણો બતાવી ઇન્દુ રમેશને પરાણે પોતાની સાથે જ રહેવાને લઈ ગઈ.

વિમલે આ સમય દરમિયાન રમેશના પિતામહ પર મુકાયેલા કહેવાતા કલંક સંબંધમાં જાતે તપાસ કરી. એણે અનેક પ્રતિષ્ઠિત કાયસ્થ કુટુંબોની મુલાકાત લીધી. પરિણામે એના જાણવામાં આવ્યું કે રમેશના પિતામહ હરિહર ફરિદ્દુર જીલ્લાના નહિ પરંતુ નદિયા જીલ્લાના મૂળ રહીશ હતા અને એમનું વંશપરંપરાનું ગામ હિસની નહિ પરંતુ હરિશ્ચંક હતું. હરિહરે પોતાના ગામની નજીકમાં જ આવેલા મસિનાપુર ગામના રહીશ ભુવનેશ્વર બાબુની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને એ લગ્નથી એ રમેશના પિતા યોગેન્દ્રના પિતા બન્યા હતા. હરિશ્ચંક ગામમાં આજે પણ એમના કુટુંબનાં અનેક માણસો હયાત છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એમની સાથે આજે પણ એમનો ખાવા-પીવાનો તથા સ્નાન-સૂતકનો સંબંધ ચાલુ છે. એ વાત તદ્દન ગલત છે કે હરિહર કોઈ એક વિધવા બ્રાહ્મણીને નસાડી

લાવીને કલકત્તે ભાગી આવ્યા હતા. સ્ટીમર પરના સાહેબ લોકોને ખાધા ખોરાકની ચીજો પૂરી પાડવાનો કોન્ડ્રાક્ટ લઈને એમણે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ જ સુધારી હતી. એ સમયે એ સ્ત્રી-બાળકને સાથે લઈને કલકત્તે આવ્યા હતા. કલકત્તા આવ્યા તે પહેલાં જ દેશમાં યોગેન્દ્રનો જન્મ થયો હતો. કલકત્તા આવ્યા પછી હરિહરને ત્યાં એ પુત્રીઓ જન્મી હતી. એ એ પૈકી મોટી પુત્રી જગત્તારિણીનાં લગ્ન વડાલ ગામના મનોહરના પુત્ર બિપિતની સાથે કર્યાં હતાં. જગત્તારિણીનું અવસાન થયાને હજી થોડાં જ વર્ષ થયાં હતાં. એનો પુત્ર આજે પણ હયાત છે અને સમાજમાં સારું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ધરાવે છે. આ બધી હકીકત અને વાતચીત પરથી એ સૂચિત થાય છે કે પહેલાં સાંભળેલી વાતો બિલકુલ નિરાધાર-જુદી અને ઈર્ષ્યાથી ભરેલી હતી.

વિમલની વાત પર પંકજને પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. વિમલે એ પણ સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધું કે ‘જો કોઈને મારી વાત પર વિશ્વાસ બેસતો ન હોય તો એ ભલે મારી સાથે આવીને બધીયે વાતની જાતતપાસ કરે. હું ખાતરીપૂર્વક જણાવું છું કે હું એવા કોઈ પણ માણસને મારી વાત પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેસાડી શકીશ.’

સુરમા નિષ્કલંક થઈ જવાયાં. પંકજ પ્રસન્ન તો જરૂર થયો, પણ એની એ પ્રસન્નતામાં એક એવી ચિંતા ઘૂસી ગઈ કે એનું હૃદય ચોવીસે કલાક અત્યંત ઉદાસ રહેવા લાગ્યું. એ ચિંતા બીજી કંઈ જ નહિ, પણ એ હતી કે હવે સુરમાને પોતાથી અલગ રાખવી તેને અનુચિત લાગ્યું. એ પરિસ્થિતિમાં એ સ્ત્રીઓ સાથે જીવન વ્યતીત કરવું બહુ જ દુઃખદાયક છે. એમાં જરા પણ સંદેહ ન હતો કે ઇન્દુનો સ્વભાવ જોતાં દુઃખની આશંકા લાવી શકાય એમ ન હતું; પરંતુ સુરમાનો સ્વભાવ ઇન્દુને અનુકૂળ રહેશે કે કેમ એ કોણ કહી શકે? જો બંનેમાં પ્રેમભાવ ન રહ્યો તો? ભવિષ્યની અશાંતિના ભયથી પંકજ કંઈક ગભરાઈ ગયો.

પરંતુ ઇન્દુને જરા જેટલીય ચિંતા ન હતી. એ તો નિશ્ચય કરી

ચૂકી હતી કે પોતાની શોક્ય અને શોક્યના પુત્રને છોડીને ઘેર કદાપિ પાછી નહિ જાય. એ રમેશના મોઢેથી સુરમાના દુઃખ-દીનતાની વાત સાંભળીને રોધ પડી હતી. એણે સુરમાને પણ કહ્યું :

“કેમ બહેન, તારા પર બાબાની ખાતર આટલી બધી આફતો આવી છતાંય તેં મને કંઈ ખબર પણ ન કરી? શું હું કોઈ પાસે છું? જો તમે મને એમ સમજતાં હો તો ભલે, પણ એ તો કોઈ બીજા ન હતા ને?”

એના ઉત્તરમાં સુરમાએ મૌનભાવે પોતાનાં ભવાં સંકોચ્યાં. ઈન્દુ એનો એ ભાવ જરા પણ સમજી શકી નહિ. એને સુરમાની બુદ્ધિહીનતા માટે ભારે આશ્ચર્ય સાથે ખેદ થયો.

આ બુદ્ધિહીનતા સિવાય સુરમાની બીજી પણ અનેક વાતોએ ઇન્દુને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખી હતી, એક જ ઘરમાં ચોવીસે કલાક સાથે રહેવા છતાં પણ સુરમાને એક વાર પણ સ્વામીની સાથે વાતચીત કરતી એણે જોઈ નહિ. વાતચીત કરવી તો દૂર રહી પણ સ્વામીની સામે ઊભા રહેવાને પણ સુરમા ધચ્છતી ન હોય એમ એને જણાયા વગર રહ્યું નહિ. ભોગજોગે જો એના ઓરડામાં પંકજ આવી જતો તો એ કોઇ ને કોઇ કામનું બહાનું કાઢીને એ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી જતી; અને જો કોઇ રીતે બહાર નીકળી જવાનો મોકો ન જ મળતો તો એ ચૂપચાપ એવું મોઢું કરીને ગંભીરતા પ્રદર્શિત કરતી હતી કે એના ચહેરાનો ભાવ જોઇને ઇન્દુ આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઇ જતી. પંકજના બહાર ચાલ્યા ગયા પછી જ એ બોલતી હતી—એના જીવમાં જીવ આવતો હતો.

આમ લગભગ હંમેશાં બનતું જોઇને એક દિવસ ઇન્દુએ દિંમત કરી સુરમાને પૂછ્યું:

“કેમ બહેન, એમને જોતાંમાં જ તમે એટલાં બધાં ગંભીર શા માટે થઇ જાઓ છો?”

“એમાં તે વળી ગંભીરતા કેવી ? હું તો એવું કંઈ જાણતી નથી.” સુરમાએ ઉપેક્ષા દાખવતાં ઉત્તર આપ્યો.

“પણ આટલા દિવસથી આપણે સાથે રહીએ છીએ એમાં એકેય દિવસ મેં તમને એમની સાથે વાતચીત કરતાં તો જોયાં જ નથી !”

“વાતચીત કરવાની ખાસ જરૂર જ પડતી નથી એટલે તો હું નથી કરતી.”

“સ્વામીની સાથે શું ફક્ત જરૂર પડે તો જ વાતચીત કરાતી હશે ? જુઓને બહેન, હું તો કંઈ જરૂર ન હોય તોય એમની સાથે વાતચીત કર્યા કરું છું.”

“તમારી બાબત જુદી છે. અચપણમાં આડીઅવળી વાતો કર્યા વગર રહી શકાતું નથી.”

“તમે તો ભારે કરી : હું નાની ગગલી છું અને તમે ઘરડાં ડોશી મા છો ! મારાથી તમે કેટલાં મોટાં છો ?” ઇન્દુ હસતાં હસતાં બોલી.

“ઝોછામાં ઝોછાં એકમે વર્ષ તો હું જરૂર તમારાથી મોટી છું. એ સિવાય વળી હું એક બાળકની માતા પણ છું.” બોલતાં બોલતાં સુરમા પણ હસી પડી.

“હા, એ વાતનું તમે જરૂર અભિમાન લઇ શકો છો.” ઇન્દુ કંઈક ઉઠાસ થઇ બોલી : “પણ હું તમને ખરેખર સાચું જ કહું છું કે થોડા દિવસો પછી તમે પોતે જ જોશો કે બાબાની મા ટ્રાણ છે ?”

“તો શું તમે મારા બાબાને મારી પાસેથી છીનવી-ઝૂંટવી લેશો ?” સુરમા પાછી હસતી હસતી બોલી.

“હા, જરૂર છીનવી-ઝૂંટવી લઈશિ.” ઇન્દુએ તીખાશથી કંઈક કડક અવાજે કહ્યું, “આ વખતે પણ એ મારી જ પાસે છે. જુઓ બહેન, મારી એક વાત સાંભળો. હું તમને ચોખ્ખું કહી દઉં છું કે સ્વામીમાં હું ભાગ નહિ પડાવું, પણ આ બાબા પર તો તમારો

એક રતિભાર પણ હક્ક રહેવા દષ્ટ નહિ. એ માટે તમે મારી સાથે ગમે એટલા ઝઘડા-ટંટા-કળ્યા કરશો તો પણ હું કોઈ વાતે પાછી હડીશ નહિ.”

“પણ તમે બાબાને છીનવી કેવી રીતે લેશો? જે દિવસે તમે બાબાને મોતના મોઢામાંથી બચાવી લીધો છે એ દિવસથી જ મેં તો એને તમને જ સોંપી દીધો છે.” પ્રસન્ન વદને ઇન્દુની સામે જોતી જોતી સુરમા બોલી, “એ દિવસે તો ભગવાને જ તમને મોકલ્યાં હતાં; નહિ તો હું બાબાના જીવનથી હાથ ધોઈ નાખીને જ બેઠી હતી.”

“પણ બહેન, શું તમને એનું બીજું કોઈ નામ જ મળતું નથી?” શરમભર્યું હસીને ઇન્દુ બોલી, “તમે એનું નામ બાબો જ રાખ્યું છે! શું દુનિયામાં નામોનો એટલો બધો તોટો પડ્યો છે કે તમને બીજું કોઈ નામ જ જડતું નથી?”

“છે, શા માટે ન હોય? પણ ભાઈ એ નામથી જ એને પહેલાંથી બોલાવ્યા કરે છે એટલે એનું હવે એ જ નામ પડી ગયું છે.”

“પરંતુ હવે હું કોઈ સારું નામ શોધી કાઢીશ. એ દિવસે મેં એમને એક સારું નામ શોધી કાઢવાને કહ્યું હતું તો એમણે શું ખાસ નામ શોધી કાઢ્યું એની તમને કંઈ ખબર છે? દુઃખીરામ!”

“નામ બોટું તો નથી જ બતાવ્યું.”

“બોટું નહિ તો બીજું શું?” ગુસ્સે થઈને ઇન્દુ બોલી, “શું એનો ચહેરો, દેખાવ, રૂપરંગ દુઃખીરામના જેવો છે? એનું નામ એવું શા માટે રાખવું જોઈએ?”

“નામની સાથે ચહેરા-દેખાવ કે રૂપ-રંગને પણ શું કોઈ સંબંધ હોય છે કે?”

“જરૂર” જોરથી ડોકું ધુણાવી ઇન્દુએ જવાબ આપ્યો, “જુઓને, જગદંબા બોલતાં એક ભવ્ય મૂર્તિનું સ્મરણ થાય છે

અને સુરમા બોલતાં જ તદ્દન ગરીબ અને લલીભોળી મૂર્તિ હૃદયમાં એકાએક અકિત થઇ જાય છે.”

“અને ઇન્દુમતી બોલતાં દિલમાં શું થાય છે?” સુરમા હસતાં હસતાં બોલી, “એ બોલતાં તો દિલમાં જાણે એમ થાય છે કે એક હસમુખી, નાજુક શરીરવાળી, ગોરા રંગની, નિષ્કપટ મનવાળી અને ગંગાના પવિત્ર જળ જેવી.....”

“બહુ થયું, બહુ થયું, હવે રાખો બહેન, રાખો!” ઇન્દુએ શરમાઇને સુરમાના મોઢા સામે પોતાનો હાથ રાખીને કહ્યું; “બહેન, મેં ખૂબખૂબ વિચાર કરીને એક નામ નક્કી કર્યું છે—દેવીપ્રસાદ. હું તો એનું આ નામ જ રાખીશ. તમે નહોતું કહ્યું કે આ વખત તો દેવીની જ કૃપાથી એનો જીવ બચ્યો છે?”

“એમાં તો કોઇ શંકા નથી, ઇન્દુ!”

“જો કોઈ શંકા જ ન હોય તો પછી એનું નામ દેવીપ્રસાદ રાખવામાં શું હરકત છે? તમારું શું કહેવું છે? શું આ નામ સાચું નથી?”

“જરૂર સાચું છે.” ડોકું હલાવી સુરમાએ ઇન્દુમતીની પસંદગીને પોતાની સંમતિ આપી.

પોતાના શોધી કાઢેલા નામ માટે સુરમાને સંમતિ આપતી જોઇને ઇન્દુ મનમાં ને મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થઇ.

“તો પછી આજથી જ હું બાબાને દેવી નામથી જ બોલાવીશ; અને હવેથી તમે પણ એને બાબો કહી શકશો નહિ.” ઇન્દુ પાછી હસતી હસતી બોલી.

“બહુ સાચું. હું એને એ નામથી જ હવે બોલાવીશ; બાબો નહિ કહું.”

“આ તો જાણે હવે નક્કી થઇ ગયું, પણ મુદ્દાની એક વાત તો બાકી રહી ગઇ કે બાબાની માતા હોવાના કારણે જ શું તમારે

એમની સાથે કોઇ વાતચીત જ કરવી ન જોઇએ ? અને તે પણ એટલે સુધી કે એમની સમક્ષ હરવું ફરવું કે આડા ય ઊંતરવું ન જોઇએ ને ?” થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી ઇન્દુ બોલી :

“ પણ હું ક્યાં એમનાથી સંતાતી ફરું છું ? ”

“ દરરોજ તમે એમ જ કરો છો. ” ગંભીર ભાવે ડોકું હલાવતી ઇન્દુએ મક્કમ અવાજે કહ્યું : “ તમે રસોઈ કરો છો, થાળી પાટલા મૂકો છો, પણ જન્મવાનું પીરસવા તો કદી રોકાતાં જ નથી અને ભોગજોએ એ અચાનક ઓરડામાં આવી જાય છે તો તમે તુરત ત્યાંથી પલાયન થઈ જાઓ છો ! મારી સાથે વાતો કરો છો પરંતુ એમના તો આવતાં વેંત જ તમે ચૂપ થઈને ભયાનક ગંભીરતા ધારણ કરો છો. ”

ઈન્દુનું કહેવું સાંભળી સુરમા હસી પડી; પણ એના એ હાસ્યમાં દુઃખનો આભાસ તરવરી રહ્યા વગર રહ્યો નહિ.

“ એમ ગંભીર થઈ જવાય છે, ઇન્દુ ! ” ધીરે સાદે બોલીને સુરમાએ પોતાનો બચાવ કરવા માંડ્યો, “ કોણ જાણે ગરીબની દીકરી સાથે વાતચીત કરવા જતાં એમની પ્રતિષ્ઠામાં ઉણપ આવી જવાનો મને અહોરાત ભય જ રહ્યા કરે છે. ”

“ આ વાત તમે કહી એ બહુ સારું ક્યું. તમારું કહેવું તદ્દન સ્પષ્ટ છે. જો પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં ઉણપ આવવાનો કોઈ સંભવ જ હતો તો એમણે તમારી સાથે લક્ષ જ શા માટે કર્યા ? કોણ એમને એટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો ? ”

“ બૂલથી. ”

“ બૂલથી લક્ષ કર્યા ? બૂલથી કે જાણીબૂજીને જ્યારે એમણે એક વાર વિધિસર લક્ષ જ કર્યા છે ત્યારે હવે કોઈ પણ રીતે એમનાથી એ ફેક કરી શકાય જ નહિ. ”

“આ શિક્ષા મારા માટે જરૂરી છે, ઇન્દુ !”

“અને એમને માટે ? શું એ લગ્ન ફેક કરી શકે ? પોતાની જવાબદારીમાંથી શું એ છટકી જઈ શકે છે ? એક બીજું લગ્ન કરી લીધું છે એટલે કે ?”

સુરમાએ ઇન્દુના કથનનો કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ; એના ચહેરા પર ગાઢ ગંભીરતા છવાઈ ગઈ.

“હવે હું બરોબર સમજી ગઈ સુરમા !” ઇન્દુ કંઈક અભિમાન-ભર્યા અવાજે બોલી, “એમણે મારી સાથે લગ્ન કર્યાં છે એટલે તમને કોઈ તો ચઢેજ ને ? તો પછી શું તમે મારી ઈર્ષ્યા કરો છો ?”

“શોકચની ઈર્ષ્યા કંઈ સ્ત્રી કરતી નથી ?” ઇન્દુના મોં સામે હાસ્યપૂર્ણ કટાક્ષ કરીને સુરમા બોલી.

સુરમાનું આ બોલવું સાંભળતાં જ ઇન્દુના ચહેરા પર આશ્ચર્યનો ભાવ દેખાયો.

“શું કહ્યું બહેન !” એકીટશે-મુગ્ધ દષ્ટિએ સુરમાના મોં સામે થોડી વાર સુધી જોઈ રહ્યા પછી ઇન્દુ વ્યથિત સ્વરે બોલી, “તમે મારી ઈર્ષ્યા કરો છો ? પણ હું તમારો ચરણસ્પર્શ કરીને કહું છું કે તમારા ઉપર મારા દિલમાં જરા પણ...”

આટલું બોલતાં બોલતાં તો ઇન્દુએ સુરમાના ચરણ સ્પર્શવાને પોતાના હાથ નીચા નમાવ્યા.

“છિ: છિ:, આ તમે શું કરી રહ્યાં છો, ઇન્દુ ? ચરણસ્પર્શ કરો છો ?” સુરમા વ્યગ્ર બની એકદમ એના હાથ પકડી લઇને બોલી:

“હા હા, બહેન ! તમે સાચેસાચું કહો, તમે મારી ઈર્ષ્યા કરો છો કે નહિ ?” જોરથી માથું હલાવીને ઇન્દુ બોલી.

“કદાચ હું એમ કહું કે હું ઈર્ષ્યા કરું છું તો ?”

“તો પણ હું તમને કંઈ નહિ કહું.”

“ અને જો કદાચ હું એમ કહું કે ઈર્ષ્યા કરતી નથી તો ? ”

“ અહેન અહેન કરતી તમારા ગળે વળગી પડીશ. ” બોલતાં બોલતાં જ ઇન્દુ પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કરીને ત્રેમપૂર્વક સુરમાના ગળે વળગી પડી, અને એના મોં નજીક પોતાનું મોં રાખીને બાળકની જેમ પાછી બોલવા લાગી.

“ કહો અહેન, મારી તમે ઈર્ષ્યા કરતાં નથી. જલદી કહો અહેન, તમારા મોઢેથી જ આ શબ્દો કહેલા સાંભળવાને મારું હૃદય આકુળ બાકુળ થઈ રહ્યું છે. ”

“ સાચેસાચ કહું છું કે તમારા જેવી શોકયને માટે કોઈપણ સ્ત્રીના હૃદયમાં દ્વેષભાવ પેદા થઈ શકે જ નહિ. ” ઈન્દુના દીન અને બાકુળ વદન સામું જોઈને સુરમાએ આંદ્ર કંઠે કહ્યું :

“ હું પણ એમજ કહું છું કે તમારા મનમાં ક્યારેય પણ હિંસા-દ્વેષ પેદા થઈ શકે જ નહિ. પરંતુ અહેન, તમારે તમારા આ કથનનું પ્રમાણ આપવું પડશે. ” સુરમાના ગળેથી વધૂટીને ઇન્દુ પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલી.

“ કેવું પ્રમાણ આપવું પડશે ? ”

“ એક તો તમારે મને પોતાની અહેન-નાની અહેન ગણવી પડશે અને મને ‘તમે’ ના બદલે ‘તું’ થી બોલાવવી પડશે. ”

“ના, મારાથી એમ કદાપિ નહિ બને. ”

“કેમ ? ”

“કારણ કે તમને મેં દેવીપદે સ્થાપ્યાં છે. ”

“પણ દેવી તો હવે નાની અહેન થઈ છે. નાની અહેનને માન-વાચક શબ્દોએ સંબોધવી એ વળી ક્યાંનો શિષ્ટાચાર છે ? શું તમે શિષ્ટાચારભંગમાં માનો છો ? ”

“એમ નહિ, પણ મારા મોઢાથી એમ કદી બોલી શકાશે નહિ. ”

“થોડા દિવસ ટેવ પાડજો.”

ધન્દુના આગ્રહ આગળ સુરમાને આખરે નમવું પડ્યું.

“ચાલો જાણે આ વાત તો પતી ગઇ. હવે ખીજું પ્રમાણ પણ તમારે આપવું પડશે. તમારે એમની સમક્ષ જવું પડશે અને એમની સાથે વાતચીત પણ કરવી પડશે.”

ધન્દુની આ વાત સાંભળતાં સુરમાનું હૃદય જીવલ મુખ એકદમ દુઃખની મલિન છાયાથી ઉદાસ થઈ ગયું.

“એ હું કરી શકીશ નહિ, ધન્દુ !” સુરમા મક્કમ અવાજે બોલી.

“નહિ કરી શકે ?”

“નહિ.”

“નહિ કરી શકે ?”

“હા...હું”

“બહુ સારું. હું જોઈ લઇશ કે તમારે એમની સમક્ષ જવું પડે છે કે નહિ.” કોયે ભરાયેલી સિંહણની માફક વાંકી ડોક કરીને ધન્દુ તપી જઈને બોલી, “હવે આજથી હું કદી પણ એમને ભોજન પીરસવા ન નહિ જાઉં. આજથી જો હું તમને આ સંબંધો કંઈ કહું તો મને કહેજો.”

આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને ધન્દુ ચંચળ હરિણીની જેમ ત્વરા-પૂર્વક ત્યાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

સુરમાને હવે શું કરવું એ સૂઝયું નહિ. સ્તબ્ધભાવે ઊભી રહીને એ મનમાં ને મનમાં બખડવા લાગી :

“દીનબંધુ, પ્રલોભન સાથે આત્મરક્ષણ કરવાની શક્તિ મને આપ, કે જેથી આ તદ્દન સરળ બાલિકાનો સર્વનાશ કરવાની વૃત્તિ મારામાં કદીયે ઉદ્ભવે નહિ.”

અનેક આજીજી અને વિનમ્ર વિનંતિઓ કરવા છતાં પણ જ્યારે ઇન્દુ એ દિવસે સ્વામીને ભોજન પીરસવા ગઇ નહિ ત્યારે અતે લાચાર બનીને સુરમાને જ રસોડામાં જવું પડ્યું. થરથર કંપતા પગે પીરસેલી થાળી લઇને ઝોરડામાં દાખલ થતાં જ એણે જોયું કે પંકજ બારી પાસે ખુરશી પર બેઠો બેઠો વર્તમાનપત્ર વાંચી રહ્યો હતો. સુરમાનો પગરવ સાંભળતાં જ પંકજે માથું ઊંચું કરીને એક વાર સુરમાની સામે જોયું, અને એકદમ પાછા નજર ફેરવી લઇને વર્તમાનપત્ર વાંચવા માંડ્યું. સુરમા ભોજનની પીરસેલી થાળી મેજ ઉપર મૂકી દઇને ઝોરડા બહાર નીકળી ગઇ.

થોડી વાર પછી સુરમા ગરમ દૂધનો વાટકો લઇને પાછી એ ઝોરડામાં ગઇ ત્યારે પણ એણે જોયું કે જમ્યા કર્યા વગર પંકજ પહેલાની જેમ જ વર્તમાનપત્ર વાંચી રહ્યો હતો. સુરમા દૂધનો વાટકો મેજ ઉપર મૂકીને થોડી વાર સુધી એમ ને એમ ગુપચૂપ બિભી જ રહી.

“ભોજનની થાળી પીરસીને મૂકી છે.” નીચી નજર કરીને બિભી રહેલી સુરમાએ ધીમા અવાજે બોલી ઝોરડામાં છવાયેલી નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કર્યો.

“ઓ હો હો ! આજે તો તું થાળી પીરસીને લાવી છે ?” પંકજે વર્તમાનપત્ર વાંચવું માંડી વાળીને સુરમાની સામે વિસ્મિત નજરે જોઇને પૂછ્યું.

આ પ્રશ્નની સાથે જ પંકજના હોઠ પર ટાણો મારતું હાસ્ય ફરક્યું. સુરમાએ આડી નજરે એ જોઈ લીધું. એનો ઉત્તર આપવાની ઇચ્છા થઇ, પણ આખરે એ લાચાર થઇ ગઇ. એણે કંઈ જ ઉત્તર ન આપ્યો; ગૂપચૂપ એ જ્યાંની ત્યાં જ બિભી રહી ગઇ.

પંકજ ધીરથી ઊડી ખુરશી ખેસવીને ભોજન કરવા મેજની પાસે જઇ બેઠો.

“ધન્દુ ક્યાં છે ? એને કંઈ થયું નથી ને ?” પંકજે પાછું પૂછ્યું.

“ના.” સુરમાએ કામળ અવાજે ઉત્તર આપ્યો.

“તો પછી એ કેમ નથી આવી ?” પંકજે પ્રશ્ન કર્યો.

‘અવી કેમ નથી’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સુરમા આપી શકી નહિ. ગંભીર ચહેરો રાખીને એ ચૂપ જ બિભી રહી.

“ખરેખર, આજે મારું પરમ સૌભાગ્ય છે કે તું મને બોજન કરાવવા આવી છે ! આજે તેં મારી સાથે બે શબ્દો બોલીને વાત પથ્થુ કરી છે.” હસીને કંઈક કટાક્ષભર્યા સ્વરે પંકજ બોલ્યો.

સુરમાનાં લવાં બિંચાં ચડી ગયાં. એના હોઠ પર ઉત્તર પથ્થુ આવી ગયો કે “તમે ક્યાં પહેલાં બોલીને મને સૌભાગ્યવતી બનાવી છે ?” પથ્થુ પોતાને એકદમ સંભાળી લઇ એ કાંઈ પથ્થુ પ્રકારનો ઉત્તર આપ્યા વગર જ ધીરે રહીને ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

*

“કેમ બહેન, મેં તમને શું કહ્યું હતું ? એમણે તમને શું કહ્યું ?”

રસોડામાં સુરમા આવી કે એની પાછળ પાછળ હસતાં હસતાં આવીને ધન્દુ બોલી.

“હવેથી તમે જ એમને જમાડ્યા કરજો.” ગંભીર અવાજે સુરમાએ કહ્યું.

“ખરાબર છે.” ધન્દુએ હસતાં હસતાં માથું હલાવી કહ્યું.
“મેં છુપાઇને સધળું સાંભળ્યું છે.”

“તો પછી મને શા માટે પૂછવું પડે છે ?”

“એટલા માટે કે તમે શું કહો છો? વાર્ જાહેન, તમારો સ્વભાવ કેવો વિચિત્ર છે? જે રીતે એ બોલ્યા એ રીતે ખૂબ કડક શબ્દોમાં તમે શા માટે જવાબ ન આપ્યો?”

“કડક શબ્દોમાં ઉત્તર આપવાથી વળી શું લાભ લેવાનો હતો, ઇન્દુ? પુરુષોની હરકોઈ સ્વેચ્છાચારિતા સહન કરવા માટે તો સ્ત્રીઓ જન્મે છે! એ ચાર કડવા કે કડક શબ્દો કહી નાખવાથી શું વિધાતાનો એ નિયમ બદલાઈ શકે છે?”

“તમે તો બહેન, જાણે કેવાં ય છો!” ઇન્દુ કંઈક તિરસ્કાર-ભર્યા અવાજે બોલી.

“હું તો એવી જ છું!” સુરમાએ હસીને ઉત્તર આપ્યો.

“હેવે અહીં રહેવાની શું જરૂર છે ? ચાલી દેશમાં જઈએ.”

દેવીપ્રસાદ સંપૂર્ણ સાંજેતાંજે થઈ ગયા પછી ઇન્દુએ પંકજ સમક્ષ દેશમાં પાછા ફરવાનો પ્રસ્તાવ પેશ કર્યો.

પંકજને એ પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં કોઈ જાતનો વાંધો ન હતો, એટલે એણે સંમતિ આપતાં જ દેશમાં પાછા ફરવાની તૈયારીઓ શરૂ થઈ. ઇન્દુએ નાના દેવીપ્રસાદ માટે ઉત્તમ પ્રકારના—તરેહ તરેહના પોશાક માટે ઑર્ડર આપ્યા; કાલીઘાટ પર જાતે જઈને જાતજાતનાં રમકડાં પોતે જ ખરીદી લાવી. દેશમાં દેવી ક્યારે શું ખાશે એનો પ્રબંધ પણ એણે કલકત્તામાં જ કરી લીધો.

આમ બધીયે તૈયારીઓ થતી હતી, પણ સુરમા એમાં કોઈ પ્રકારનો રસ લેતી નહોતી.

“તમે બધાય સુખેથી જાઓ” દેશમાં આવવાને તૈયાર થવાનું કહેવામાં આવતાં સુરમાએ કહ્યું : “હું થોડા દિવસ પછી તમારી પાછળ આવીશ. જો હું અત્યારે તમારી સાથે જ ચાલી નીકળું તો રમેશભાઈની સંભાળ કોણ રાખે ? એને ખૂબ વેઠવું પડે.”

સુરમાનો ઉત્તર સાંભળીને ઇન્દુ તો જાણે આકાશમાંથી નીચે પડી ગઈ. એણે વિચાર્યું હતું કે આ વખતે તો બહેનનો અધિકાર એને જ સોંપી દઈ હું સ્વામીના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ અને એમના આંતરિક દુઃખનો ભાર હલકા કરીશ; પણ સુરમાની વાત સાંભળીને એની

નિરાશાનો પાર ન રહ્યો—એ એકદમ હતાશ થઈ ગઈ. સુરમાને એણે ઘણી ઘણી સમજાવી—અનેક આજીજીઓ ને અનેકવિધ વિનંતિઓ કરી, પણ સુરમા પોતાની વાત પર મક્કમપણે અડગ જ રહી.

“હું ત્યાં આવું તો પાછળથી ભાઈની સેવા—ચાકરી કાણુ કરે?” સુરમાએ પોતાનો કક્કો જ ધૂંટવો ચાલુ રાખ્યો.

“અત્યારે તમે ભાઈની ચિંતા કરી રહ્યાં છો, પણ જો એમણે મારી સાથે લગ્ન કર્યાં ન હોત તો તમારે સ્વામી અને ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારી ઉપાડવી જ પડત. ત્યારે ભાઈની સેવા—ચાકરી કાણુ કરત?” ઈન્દુ કંઈક કોંઈક બરાઈને બોલી.

“ભાઈની સેવા કે દેખરેખ રાખનારું ઘરમાં કોઈ નથી એટલે જ મને લાગે છે કે પરમાત્માએ આમ કયું” હશે. આ સિવાય હું ભાઈના મળે પડી ગઈ હતી, એટલે જ એની આજે આ અવદશા છે. મારી ચિંતા એને ન હોત તો અત્યાર સુધીમાં ભાઈ ક્યારેનો ય લગ્ન કરીને સંસારી બની ગયો હોત!” સુરમાએ ચિંતાતુર અવાજે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે પછી તમે એમ જ કહેાને કે જ્યાં સુધી ભાઈ લગ્ન કરીને ઘરખારી ન બને ત્યાં સુધી તમે તમારે ઘેર જવાનાં નથી?” ઈન્દુએ કોંઈકથી લાલ આંખ કરીને કહ્યું.

“જે ભાઈએ મારી મુશ્કેલીના વખતમાં મને આશરો આપ્યો છે, એ ભાઈને આમ એકાએક નિરાધાર દશામાં મૂકીને ચાલ્યા જવું એ શું મારે માટે કોઈ પણ રીતે ઉચિત છે?”

“તમારું કહેવું તદ્દન સાચું છે. તમે તમારા કર્તવ્યનું યથાર્થ રીતે પાલન કરો, પણ હું દેવીને તો મારી સાથે લઈ જઈશ.”

“એ બાબત મારી કોઈ ના નથી. ઘણી જ ખુશીથી એને લઈ જઈ શકો છો.” સુરમાએ હસીને ઉત્તર આપ્યો, “એથી હું એક જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈશ.”

“દીકરો તમે આપી શકશો બહેન?”

“જેનો દીકરો છે એની સાથે એ જાય કે એને પોતાની સાથે એ લઈ જાય તો હું એમાં શા માટે વચ્ચે આવું?”

“હીક; તમે તમારે અહીં રહો. હું તો દેવીને મારી સાથે લઈ જઈ છું.”

કડક શબ્દો બોલીને ક્રોધ પ્રગટ કરવા છતાંય ધનુ સ્થિર રહી શકી નહિ. એણે ઉતાવળે જઈને સ્વામીને એમના ઓરડામાં પકડી પાડ્યા.

“બહેન આપણી સાથે આવવા નથી માગતાં.” ધનુએ પંકજને ખબર કરી.

“ન આવવું હોય તો કંઈ થોડું જ જળ્પરદસ્તીથી લઈ જઈ શકાય છે?” પંકજે અત્યંત ઉદાસભાવે ઉત્તર આપ્યો.

“જરૂર લઈ જઈ શકાય છે.” ધનુએ તીખાશબ્દો સ્વરે કહ્યાં. “સ્રીની ઉપર સ્વામીનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એ એને મનાવી-પટાવીને અને આખરે જળ્પરદસ્તીથી પણ લઈ જઈ શકે છે.”

“જળ્પરદસ્તીથી લઈ જવાના અધિકારના માર્ગમાં મેં મારા પોતાના જ હાથે કાંટા પાથર્યા છે, ધનુ!”

“તો શું બહેનની સાથે તમારો કોઈ સંપર્ક કે સંબંધ જ નથી?”

“સંપર્ક અને સંબંધ બંનેય જરૂર છે, પણ મને લાગે છે કે જળ્પરદસ્તી કરવાનો મને જરાકે અધિકાર નથી.”

“તો પછી એનો અર્થ હું શું એમ ન કરું કે બહેનને સાથે લઈ જવાની તમારી મુદ્દલ ઇચ્છા જ નથી?” ધનુ પાછી કોથબર્યા કંઈકે ઉંચા અવાજે બોલી.

“ખરું પૂછો તો મારી ઇચ્છા જ નથી.” પંકજે હસીને ઉત્તર આપ્યો.

“ તમે મને આ વાત પહેલેથી કેમ ન કહી ? ” અભિમાનસૂચક અવાજે ઈન્દુએ પૂછ્યું.

“ તેં મને આ વાત પહેલાં તો પૂછી જ નથી ! હું એમ ને એમ તને શી રીતે કહું ? ”

સ્વામી સાથેના વાર્તાલાપથી ઈન્દુના દુઃખનો પાર ન રહ્યો.

એ ખિન્ન થઈને ઉતાવળા પગલે સુરમા પાસે ગઈ.

“ તો પછી તમે અમારી સાથે નહિ આવો, બહેન ? ” ઈન્દુએ સુરમાના ઝોરકામાં દાખલ થતાં જ ઓશિયાળું મોં કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ કેવી રીતે હું આવી શકું એ મને બતાવ તો ઈન્દુ ? ” સુરમાએ શાંતભાવે ઉત્તર આપ્યો.

ઈન્દુને સુરમા સાથે વધુ વાતચીતમાં જિતરવું અથોગ્ય લાગ્યું. વધુમાં એક પલ્લુ અક્ષર ઉચ્ચાર્યા વિના એ ઝડપેરે ત્યાંથી બહાર નીકળીને પોતાના ઝોરકામાં ચાલી ગઈ અને ટ્રંક ખોલીને નાના દેવી માટે ખરીદેલાં બધાંય કપડાં અને રમકડાંને બહાર કાઢી સુરમાની સામે લઈ જઈ દગલો કર્યો.

“ આ બધું મને શા માટે આપે છે, ઈન્દુ ? ” સુરમાએ વિસ્મય લઈ ઈન્દુને પૂછ્યું.

“ એ લઈ જઈને હું શું કરું ? એ ચીજો મારે શું કામ આવશે ? ” હાંફતાં હાંફતાં ઈન્દુ બોલી.

“ કેમ, દેવીને તો સાથે લઈ જાય છે ને ? ”

“ પારકા દીકરાને હું લઈ જઈ ન શકું. એટલી ભારે જવાબદારી માથે ઉઠાવવી એ સાફ નહિ. ” રૂંધાચેલા કંઠે ઈન્દુ બોલી.

અને એકાએક એનાથી રડી જવાયું. એ રડતી રડતી જ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ઈંદુને રડતી જોતાં સુરમાની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. એ બધીય ચીજો ભેગી કરતી કરતી વિચારવા લાગી કે શોક્યને તો મને ડર નથી, પણ આવી શોક્યને હું શું કરું? એ તો મને રાત-દિવસ રડી રડીને જ મારી નાખશે ! ”

બીજો કાઈ ઉપાય ન જોતાં છેવટે ઈંદુ રમેશની પાસે ગઈ, અને એને સઘળી વાતથી વાકેફ કર્યો.

“વારૂ, તમે તમારે દેશમાં જવાની તૈયારી કરો; સુરમાને તમારી સાથે મોકલવાની જવાબદારી હું મારા માથે લઉં છું.” રમેશે ઈંદુને આશ્વાસન આપ્યું.

રમેશના કહેવા પર વિશ્વાસ મૂકીને ઈંદુ દેશમાં જવાની તૈયારીઓ કરવા લાગી.

*

સુરમા, તે તારો સરસામાન આંધ્યો કે ?” રમેશે સુરમાની પાસે આવી પ્રશ્ન કર્યો.

“શા માટે ?”

“સાસરે જવા માટે.”

“મારાથી જઈ શકાશે નહિ.” સુરમાએ ઇન્કાર સંભળાવી દીધો.

રમેશે સુરમાને આડીઅવળી અનેક વાતો કહીને ખૂબ ખૂબ સમજાવી, પણ કાંઈ રીતે સાસરે જવાને એ એકની બે ન જ થઈ.

“એમ કદી પણ નહિ બની શકે, સુરમા” રમેશે ફરીને સુરમાને સમજાવવા માંડી “મારે ખાતર તું આવો સુઅવસર છોડી દે એ કદાપિ નહિ બને. તારે એમની સંગાથે જવું જ પડશે.”

“ પણ મારા અહીંથી ચાલ્યા ગયા પછી તમારી સંભાળ કાણુ રાખશે, મોટાભાઈ ? ”

“ મારે કાઢની જરૂર નથી. મારે માટે તું ચિંતા કરવી છોડી દે. હવે હું વીથી કે લોજમાં જમવાનું રાખીશ. એ પછી જો સેન્ડર્સન સાહેબની કૃપાથી મને કાંઈ સારી નોકરી મળી જશે તો એ રૂમ બાડે રાખીને કાઢને રાંધી ખવરાવવા રાખી લઈશ. ”

“ પણ લગ્ન નહિ કરો તે નહિ કરો એમ જ ને ? એની કંઈ જરૂર નથી ? ”

“ અરે ગાંડી ! એ વાત વળી તને કાણુ કહી કે હું લગ્ન જ નથી કરવાનો ? આટલા દિવસો તો તારા ભરણપોષણ માટે મેં લગ્ન નથી કર્યાં. પરંતુ હવે તું સાસરે જઈશ એટલે પછી મારો ખર્ચ તે કેટલો રહેશે ? પછી તો હું ખડુ સરજતાથી લગ્ન કરી શકીશ. ”

સુરમા ચૂપ રહીને ભાઈના બોલવા ઉપર વિચાર કરવા લાગી.

“ જો સુરમા ! ” રમેશે પાછું સુરમાને કહેવા માંડ્યું “ રાત-દિવસ તારે માટે ભગવાનને જે વાતની પ્રાર્થના કરતો રહ્યો છું એ પરમાત્માની કૃપાથી ફળી છે. ઈશ્વરની દયાથી એ સુયોગ આજે મળી ગયો છે; પરંતુ તું જો આ સુઅવરને હાથે કરીને ગુમાવી દઈશ તો હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે લગ્ન કરવાં તો દૂર રહ્યાં પણ હું ઘરમાં પણ નહિ રહું-જ્યાં જીવ માનશે ત્યાં હું ચાલ્યો જઈશ. ”

રમેશનું કહેવું સાંભળી સુરમા અત્યંત ભયભીત થઈ ગઈ.

“ નહિ ભાઈ, નહિ. જે કામથી તમને દુઃખ થાય એવું કામ હું કદી પણ નહિ કરું. ” સુરમા અકળાયેલ અસ્વસ્થાતાસૂચક સ્વરે બોલી.

“ તો પછી એ લોકો સાથે જવાને તું રાજી છે કે નહિ ? ”

“ રાજી છું. પણ..... ”

સુરમાની આંખમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

“તારી નારાજીતું કારણ હું બરોબર સમજું છું, પરંતુ મારી વાત સાંભળ.” રમેશ સુરમાના હૃદયનો ભાવ સમજી જઈને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યો “તને અભિમાન અને રોષ પ્રકટ કરવાની પૂરતી તક મળશે. પરંતુ જો તું આ આવેલો અવસર એક વખત ગુમાવી દઈશ તો તારું એ અભિમાન અને દુઃખ મનમાં ને મનમાં જ રહી જશે. એ સિવાય આખાના ભવિષ્યનો વિચાર કરવો એ પણ તારી ફરજ છે.”

“પરંતુ મારા સોગંદ ખાઈને કહો કે તમે લક્ષ કરશો કે નહિ?” સાડીના છેડા વતી આંસુ લૂછતાં લૂછતાં સુરમા બોલી.

રમેશ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“એની ચિંતા તું ન કર, સુરમા !” રમેશ સુરમાને ધીરજ આપી, “મેં પહેલાં પણ તને કહ્યું હતું અને આજે ફરીથી પણ કહું છું કે સંન્યાસી થવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી.”

*

આ વાર્તાલાપને અંતે સુરમાએ પંકજની સાથે જવાનો ફન્કાર કર્યો નહિ. ભાઈની વાત પરથી એને સાસરે જવાનો સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો અને એ માટે એ તૈયારી પણ કરવા લાગી.

એ દિવસ બાદ સુરમા પોતાના મોટા ભાઈ-રમેશનો ચરણસ્પર્શ કરી, રોતી રોતી ઇન્દુની સાથે ગાડીમાં બેઠી. રમેશ પોતાના પ્રિય ભાણેજ દેવીને બોકી લઈને વિદાય આપતી વખતે એની છાતી અને મુખને પોતાનાં આંસુથી ભીંજવી નાખ્યાં.

સૌને સુખરૂપ દ્રેનમાં બેસાડી રમેશ જ્યારે હાવરાથી કલકતા પાછો ફર્યો ત્યારે એને લાગ્યું કે જાણે સારું એ કલકતા શહેર અંધ-કારમાં ડૂબી ગયું છે.

જીમીનદારની ઊંચી-આકાશ સાથે વાતો કરતી વિશાળ અને ભવ્ય હવેલી જોઈને સુરમાની આંખો આશ્ચર્યથી અંજનમ્મ ગઈ. આટલા બધા મોટા અને અધિક આત્મીય-સ્વજનો તેમ જ દાસ-દાસીઓના સમુદાય વચ્ચે રહેવાનું એને કદી પણ સૌભાગ્ય સાંપડ્યું ન હતું. કલકત્તામાં પંદર હાથ જમીન પર ચણાયેલું એક નાનુંશું મકાન હતું અને ઘરમાં મા-બાપ તેમ જ ભાઈ-બહેન બસ એ ચાર જ માણસો હતાં. પરંતુ અહીં તો વિધાના વિધા જમીન ઉપર પથરાયેલાં કુટુંબીઓ અને દાસદાસીઓથી ભરત્યક વિશાળ ભવન એને મન એકદમ નવું નવું જ લાગતું હતું. ખરેખર, સ્વસુરગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં જ સુરમા સાર્વજનિકશ્રેયથી ચકિત થઈ ગઈ હતી. એ કંઈ જ સમજી શકતી ન હતી કે એ બધાંની કઈ વાતનો પોતે કયો ઉત્તર આપવો અને કોને કયા નામથી બોલાવવું.

આ ઉપરાંત કુટુંબની સ્ત્રીઓએ જ્યારે એક પછી એક આવીને સુરમાને જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા-આવી સુધડ સ્ત્રી, આવું રૂપ, આવું ડહાપણ હોવા છતાં ય પંકજ એને આટલા દિવસો સુધી પોતાને ઘેર કેમ ન લાવ્યો-એ બધું જાણવાને સર્વ સ્ત્રીઓ અત્યંત ઉત્સુક થઈ ત્યારે તો સુરમા ખૂબ જ ગભરાઈ ગઈ.

પ્રશ્નો પર પ્રશ્નોની વરસતી ઝડીઓનો ઉત્તર આપતાં આપતાં એ ખરેખર બિલકુલ થાકીને લોથ જ થઈ ગઈ.

ધરના કામકાજની પણ એને થોડી મુશ્કેલી નડતી ન હતી. રાશ-
વાર તડકે ચડે ત્યારે ઊઠીને કપડાં ધોવા જતાં જ એકાદ દાસી
આવીને કહેવા લાગતી કે ‘તમે કપડાં ધોવા કેમ જાઓ છો, મોટાં
વહુ ! એ એક બાણુ રાખી દો, હું ધોઈ નાખીશ.’ ઝાડુ લઈને ઓરડા
વાળવા જતાં પણ કોઈ દાસી નોઈ જતી તો એ દોડતી આવીને
એના હાથમાંથી ઝાડુ ખૂંટવી લેતી અને કહેતી કે ‘આ શું કરવા
માંડ્યું મોટાં વહુ ? જો તમે આમ તમારા હાથે જ ઓરડા વાળશો—
ઝાપટશો તો પછી અમારે શું કામ કરવાનું બાકી રહેશે ?’ રસોડામાં
તો જવાની કાંઈ જરૂર જ ન હતી. અનાજ-દાણો સોવા-ઝાટકવા કે
ખાંડવા-ફૂટવા જતી તો ત્યાં પણ કોઈ ને કોઈ કામ કરનારી બાઈ
આવી પહોંચતી અને કહેતી કે ‘આવાં કામ કરવા જતાં હાથપગ
ભાંગશો તો લોહી નીકળશે.’ એ ભય બતાવીને કામ કરનાર બાઈ
એના હાથમાંથી કામ લઈ લેતી હતી. પાન બનાવવાને હાથમાં કાથો
ચૂનો લેતી તો હાથમાં ડાઘ લાગી જવાનો એ ભય બતાવતી અને
એમ કરતાં રોકતી હતી. દાસી જ દેવીપ્રસાદને નવરાવતી-ધોવરાવતી
અને ખવરાવતી-પીવરાવતી હતી. પોતે જમીને ઊભી થતી ત્યારે
પોતાને હાથ-માં ધોવરાવવાને પાણીનો લોટો લઈને હાજર રહેલી
સુરમાના જોવામાં આવતી.

ધરનું કામકાજ કરવાની સુરમાને ટેવ હતી. કામકાજ વગર એને
એન પડતું નહિ. પણ સાસરે આવ્યા પછી કાંઈ પ્રકારનું કામકાજ
કરવાનું મળતું ન હોવાથી એને સમય વિતાવવો બારે થઈ પડ્યો.
આ કરતાં તો એ કલકત્તાની ગરિબાઈમાં જ ઘણી સુખી હતી. આ પ્રમાણે
પાંગળી બની જઈને સુખ ભોગવવા કરતાં શારીરિક શ્રમ દ્વારા શરીર
અને મનને પ્રવૃદ્ધિત રાખી તન્દુરસ્ત રાખવું એને અધિક ઉત્તમ લાગતું
હતું. એને આવું આરામપ્રિય જીવન શુષ્ક અને નિષ્પ્રાણ લાગતું હતું.

ન્યારે એને માટે આ પ્રકારનું જીવન વ્યતીત કરવું ખૂબ જ
અસહ્ય થઈ પડ્યું ત્યારે એણે એક દિવસ ધનુને કહ્યું :

“આ પ્રમાણે દિવસો પસાર કરવાથી તો હું કેટલા દિવસ જીવ રહી શકીશ, ઇન્દુ ?”

“મોટા માણસના ધરમાં આવ્યાં છો તો મોટા માણસની રીતે તમારે રહેવું પડશે.” ઇન્દુએ હસીને ઉત્તર આપ્યો.

“પરંતુ આમ એટલી માણસની જેમ રહેવાથી તો હું વાતરોગ ભોગ બની જઈશ.”

“વાતરોગથી પીડાશે તો મહિને દહાડે મોટા મોટા પગ ખાનારા આપણા ડોક્ટર-વૈદ્યો ઇલાજ કરશે.”

“પણ આ પ્રમાણે બેઠાં રહીને આખોય દિવસ માખો માર એ મને જરાય પસંદ નથી.”

“આદત ન હોવાને કારણે જ પસંદ નહિ પડતું હોય. એક વ ટેવ પડી જશે એટલે તો પછી બેઠાં ત્યાંથી બિલાં થવાની ઇચ્છા નહિ થાય. પછી તો ઉઠ્યા પછી બેસવાની ઇચ્છા થશે ત્ય થ હાથ પકડીને બિલાં કરવા માટે કોઈ દાસીને જૂમ મારીને તમ બોલાવવી પડશે.”

“બાપ રે બાપ !” લયથી આંખો ફાટીને સુરમા ઇન્દુની સાં જોઈને બોલી “જો આવા જ જીવનનું નામ સુખ-વૈભવ કહેવ હોય તો હું કહું છું કે એના કરતાં ગરિબાઈનાં દુઃખો ઘણા જ સારાં છે.”

“જો તમે મોટા માણસના ધરમાં આવીને મોટા માણસ રીતભાત પ્રમાણે ન રહી શકો તો મોટા ધરની ઠેરઠેર વાતો થ અને આખરુ જશે.” ઇન્દુએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“જો મને આ વાતની પહેલેથી જ ખબર હોત તો હું આ આવવાને બિલકુલ કબૂલ જ ન થાત.” દુઃખિત થઈને સુરમા બોલ

“પરંતુ હવે તો તમે આવી ગયાં છો ને ? આ દશામાં લાય

થઈને પણ તમારે મોટા માણસની રીતે જ રહેવું પડશે; એ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ”

“ પરંતુ તારે કોઈ પણ ઉપાય શોધી જ કાઢવો પડશે, ઇન્દુ ! ”

“ ઉપાય હું બતાવી શકું છું, પણ શું એ તમને પસંદ પડશે ? ”

“ જરૂર પસંદ પડશે. રાતદિવસ માંદા માણસની જેમ પડ્યાં રહેવું મને બિલકુલ પસંદ નથી. થોડું ઘણું કામકાજ કરવાનું મળશે તો ય મને શાંતિ વળશે. ”

“ ત્યારે એમનું કામ કરી શકશો ? ”

“ એમનું એવું તે વળી કયું કામ છે ? ”

“ કોઈ ખાસ મોટું કામ નથી. જ્યારે એ બહારથી ઘરમાં આવે ત્યારે એમને જળપાન કરાવવું, નારતો આપવો, ભોજન કરે ત્યારે એમની સાથે વાતચીત કરવી અને પાંખો લઈને એમને પવન નાખવો. ”

“ કેમ, એમનું આ બધું કામ નોકરો દ્વારા કરાવી ન શકાય ? ”
સુરમાએ ચહેરા પર ગંભીરતા લાવી પૂછ્યું.

“ કરાવી શકાય છે, પણ એમને એ પસંદ નથી. ”

“ મને લાગે છે કે મારાથી એ કામ થઈ શકશે નહિ. ”

“ ન થઈ શકે તો તમે તમારે ખુશીથી ખાઓ, પીઓ, બેસી રહો, વાતો કરો અને આનંદથી આરામ કરો. આ સિવાય તમારે માટે બીજું કોઈ કામકાજ જ નથી. ”

“ પરંતુ આ બધું ય કામ મને સોંપી દઈને તું શું કરશે, ઇન્દુ ? ”

“ હું પુસ્તકો વાંચીશ, તમારી સાથે વાતો કરીશ અને દાસદાસી-એને કામ ચીંધવામાં-દમદાટી આપવામાં હું તો આખો ય દિવસ વિતાવી દઈશ. ”

સુરમાએ અનુમાન કયું કે આ કામથી સ્વામીની સાથે એનો કંઈક

વધુ ધરોમો થશે, એની મેળે એ વધશે. જ્યારે માન-અપમાન કે અભિમાન એ અધાને આબુએ મૂકીને હું અહીં આવી જ છું તો સ્વામીની સાથે ધરોમો વધારવામાં લાલ સિવાય નુકસાની તો નથી જ.”

આ પ્રમાણે બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી સુરમાએ આખરે એના કબ્બા મુજબનું કામકાજ કરવાની હા પાડી. અસ, એ દિવસથી એણે સ્વામીસેવાના સર્વ કામકાજનો ભાર પોતાના માથે ઉઠાવી લીધો.

*

સુરમાએ સ્વામીની સેવાનું બહુ ય કામકાજ ઉઠાવી લેવાથી સારાથે કુટુંબની સ્ત્રીઓમાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો. એ સર્વ મોટી વહુની આવડત, હાથપણ અને બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવા લાગી અને નાની વહુની અનાવડત, મૂર્ખાઈ અને નિર્બોધતા પર ગુસ્સો ઠાલવતી ગુસપુસ કરવા લાગી. એ સ્ત્રીઓ પૈકાની બ્રહ્મણીએ તો ઇન્દુની પાસે આવી એની હિતસ્વી બનીને શિખામણ પણ આપવા માંડી.

“તમે મોટી વહુને સ્વામીસેવાનો ભાર સોંપી દેવામાં સારું કયું” નથી-નરી મૂર્ખાઈ જ કરી છે. તમે તમારા પોતાના જ હાથે પગ પર કુહાડી મારી છે. હજુ પણ સાવધાન થવાનો વખત છે, નહિ તો પાછળથી હાથ ધસતાં રહી જવું પડશે, બહુ બહુ પસ્તાવું પડશે અને રોઈ રોઈને રાતદિવસ વિતાવવાં પડશે.”

“પણ જો અમાના બેમાંથી એકને તો રોવું જ પડવાનું હશે તો હું જ શા માટે ન રોઉં? હું એને રોતી જોઈ શકતી નથી.” ઇન્દુએ હસીને એમને ઉત્તર આપ્યો.

આ ઉત્તરથી એ હિતસ્વી સ્ત્રીઓની જીલ્લ અંધ થઈ ગઈ-એ પછી તેઓ સલાહ આપતી અંધ થઈ ગઈ. એ સ્ત્રીઓએ નાની વહુના શોચનીય ભાવિનો વિચાર કરી સહાનુભૂતિસચ્ચક બેઠો નિસાસો નાખ્યો.

કેટલીક સ્ત્રીઓએ સુરમાની પાસે જઈને એની બુદ્ધિની પ્રશંસા પણ કરી.

“ જુઓને મોટી વહુ, તમે તમારા સ્વામીને પૂરેપૂરા વશ કરી લેશો તો અમે સમજીશું કે હા, તમે ખરેખરાં બુદ્ધિમાન અને બહાદુર છો.”

“ વશ કરવા એમાં તે શી વાત છે ? એ તો અમારા બંનેના પતિ છે. ”

“ પણ ગમે તેમ તોય તમે એમનાં પહેલાં અને મોટાં પત્ની છો ને ! એ ઉપરાંત વળી તમે તો દીકરાની મા છો; એટલે તમે જ પટરાણી છો. તમારા જેવી સુશીલ સ્ત્રીને દગો દધને નાની વહુએ આટલા દિવસો સુધી એશઆરામ ભોગવ્યા છે; પરંતુ હવે તમે આવી ગયાં છો એટલે બરોબર સાવધાન રહેજો કે તમારા હક્ક પર કોઈ બીજું તરાપ ન મારી જાય. જે ધન તમારું છે એ તમારી પાસે જ રહે, કોઈ ભાગ ન પડાવે, સમજ્યાં ને ! ”

“ ભાગ પડાવનાર તો ફક્ત નાની વહુ જ છે ને ? ” સુરમા હસીને બોલી, “ પણ એ કંઈ એવી આઈ નથી. ”

“ હે રામ ! તમારામાં તો માણસનો સ્વભાવ ઓળખવાની જરા પણ શક્તિ જ જણાતી નથી ! તમારો સ્વભાવ તો બહુ જ સરળ લાગે છે, અને એથી તો તમે એમ સમજતાં લાગો છો કે નાની વહુ બહુ સારા સ્વભાવની છે. પરંતુ મારું તો એમની સાથે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી કામ પડતું રહ્યું છે એટલે તો હું બરોબર જાણું છું કે નાની વહુ તમે ધારો છો એટલાં સીધા સ્વભાવનાં નથી. એમના મધુર લાગતા હાસ્યમાં પણ ઝેરી છુરી છુપાયેલી છે. ”

મંદુમતીની આવી નિંદા સાંભળવાથી સુરમા નારાજ થઈ.

“ જેના પેટમાં ઝેરી છુરી હોય એના મોઢેથી હસવામાં પણ ઝેરી છુરી નજરે પડે છે; પરંતુ હું એવી કોઈ વાતોથી જરાયે

ડરતી નથી. મારા પેટમાં છૂરી-છૂરાં કંઈ પણ નથી. ” સુરમાએ શાંત સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

“ તમારી બુદ્ધિને ધન્ય છે ! અમાનાથી તો એ કંઈ સમજી શકાતું નથી, મોટી વહુ ! ” સુરમાનો જડાખાંતો જવાબ સાંભળીને સલાહ આપી રહેલી સ્ત્રી ખૂબ જ શરમાઈ જઈને બોલી “ પરંતુ તમારો સ્વભાવ જોઈને કોણ જાણે શા માટે અમારા મનમાં તમારા માટે માયા પેદા થઈ છે. બસ, અમારી તો એટલી જ ઈચ્છા છે કે તમે ચિરકાળપર્યંત સુખી રહો ! ”

“ તમે એવો આશીર્વાદ આપો કે દેવી કુશળતાથી રહે; મને તો કોઈ જાતનું દુઃખ નથી. ” આવો સીધો જવાબ આપવો પડ્યો એથી કંઈક શરમાઈને સુરમા બોલી.

સુરમાને મળવા અને સલાહ આપવા આવેલી સ્ત્રીઓએ આપસ આપસમાં સાંકેતિક ભાવે એકબીજાને કહ્યું :

“ મોટી વહુ કંઈ સાધારણ નથી; એ તો ભારે નટખટ લાગે છે. ”

*

સુરમાના સ્વસુરગૃહે આવતાં જ આ બાળુ સમાજમાં ભારે ખળ-ભળાટ મચી ગયો હતો. અંગિકા બાળુના જીવનકાળ દરમિયાન જ ‘ પતિતા ’ કહીને પંકજે જે સ્ત્રીને ત્યજી દીધી હતી અને બીજી સાથે લગ્ન કરી નાખ્યાં હતાં, આજે એ ‘ પતિતા ’ને જ પોતાના ઘરમાં લાવી પત્નીપદે સ્થાપીને એણે ભારે દુઃસાહસનો પરિચય આપ્યો હતો. લોકોને ખાતરી થઈ ગઈ હતી નાની ઉંમરમાં આટલી મોટી જમીનદારીનો માલિક બની જવાના કારણે જ પંકજનું મગજ ગરમ થઈ ગયું છે અને એથી જ એ સમાજ અને ધર્મને આ પ્રમાણે કોકરે મારીને પોતાનું મનમાન્યું કામ કરવાની હિંમત દાખવી રહ્યો છે.

આમ થતું રહેશે તો લોકોમાંથી સમાજનો ડર દૂર થઇ જશે અને એથી વખત જતાં એતું તેમ જ હિન્દુધર્મનું અસ્તિત્વ પણ લોપાઈ જશે. જમીનદાર હોવાથી અથવા પૈસાદાર બનવાથી શું એણે આ પ્રમાણે સમાજનું અપમાન કરવું કોઈ પણ રીતે ઉચિત છે ? આખરે અંખિકા બાપુ પણ જમીનદારજ હતા. એ તો પંકજના કરતાં અધિક પ્રતાપશાળી હતા; પરંતુ એમણે તો કદિયે એવું મનમાન્યું કોઇ જ કામ કયું ન હતું. સમાજ અને ધર્મ સમક્ષ એમનું શિર સદૈવ ઝૂકેલું જ રહેતું. એમનો દીકરો આટલો ભારે અન્યાય અને અત્યાચાર કરે એ સમાજ એટલા માટે સહન ન કરી શકે કે તે એક જમીનદાર છે. સમાજ તો રાગનો પણ રાગ છે અને બળવાનથી પણ બળવાન છે.

પંકજની વિરુદ્ધ સમાજમાં અંદરખાને ને અંદરખાને આ પ્રકારની આગ તો જરૂર સળગી ઊડી, પરંતુ કોઈ પણ આદમી આગળ પડીને સામાજિક અપમાનનો બદલો લેવાને સામે ઊભો થયો નહિ. કેવળ ખાનગીમાં શેખી વધારીને પંકજની વિરુદ્ધ સખ વિચારો પ્રગટ કરવામાં જ એ લોકો પોતાની બહાદુરી બતાવવા લાગ્યા.

ગામમાં ચાલી રહેલી આ બધી વાતોથી પંકજ હંમેશાં માહિતગાર રહેતો. લોકોની તરેહ તરેહની વાતો સાંભળીને પંકજ સુરમાની નિર્દોષતા સાબીત કરવાને વ્યગ્ર થઇ ગયો; પરંતુ નિરંજન નામના એક હોંશિયાર માણસે એમ કરતાં એને અટકાવી દીધો.

“એવું કામ બૂદ્ધેચૂકયે પણ ન કરતા, બાપુજી !” નિરંજને પંકજને સલાહ આપી, “એમ કરવા જતાં તો લોકો તમારા માથા પર ચઢી વાગશે. જ્યાં સુધી સમાજના માણસો તમારી સમક્ષ આવીને કંઈ ન કહે ત્યાંસુધી તો તમારે ગુપચૂપ બેસી રહેવું એ જ બહેતર છે.”

“પરંતુ જાતજાતની વાતો સાંભળી સાંભળીને તો મારો નાકે દમ આવી ગયો છે.”

“એ તો હજી કંઈ વિસાતમાં નથી. સતી સીતા માટે ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીને આથી પણ અધિક અપમાનજનક વાતો સાંભળવી પડી હતી. હવે થોડા દિવસો પછી જ મોટા આશુની વસ્તી વાળવી પડશે. એ સમયે અધી ચે વાત આપોઆપ બહાર આવી જશે.”

“એ સમયે જો સમાજના લોકો અસુરા અવાજ ઠાડશે તો શું કરશું ?”

“સમાજના લોકોના એ અસુરા અવાજને સૂરીલો બનાવતાં આપણને વધુ વાર નહિ લાગે.”

“એ કરતાં તો એ જ સાફ છે કે પહેલેથી જ એક નિશ્ચય નક્કી કરી લેવો; એ જ વધારે બહેતર છે.”

“નિશ્ચય કરવા માટે જ્યારે તમે સમાજના લોકોને બોલાવશો ત્યારે એ એમ માનશે કે તમે એમનાથી ડરી ગયા છો. એમ એક વખત બનશે તો પછી એ લોકો માથે જ ચડી જશે.”

“માથે ન ચડી જાય એ ખાતર તો સત્ય વાત સમાજના લોકોને આપણે પહેલાંથી જ સમજાવી દેવી જોઈએ.”

“પરંતુ એ તમારી કોઈ વાત પર વિશ્વાસ જ નહિ કરે અને ઉગ્ર ચર્ચા થશે તેમ જ વગર લેવેદેવે ડબો બિંબો થશે.”

“એમાં ચર્ચામાં બિતરવાની ક્યાં જરૂર છે ? હું તો એમ જ કહી દઉં કે જે લોકોને મારી વાત પર વિશ્વાસ એસતો ન હોય એ જાતે જ ત્યાં જઈને પૂછપરછ કરી આવે.”

“પૂછપરછ કરવાને જે બે-ચાર માણસો જશે એ પ્રમાણિકપણે કદાપિ કોઈ પણ કામ કરશે નહિ અને જો કરશે તો પણ ખરી વસ્તુ નહિ જાણનારા લોકો તો એમ જ કહેશે કે ત્યાં જનારા લોકોનું મોં તમે પૈસાથી બંધ કરી દઈને પોતાને વશ કરી લીધા છો અને એથી જ એ જૂઠું બોલે છે.”

“તો પછી બીજો ઉપાય શું છે? તમે કંઈ કહી શકો છો, નિરંજન?” પંકજે ચિંતાતુર ચહેરે પૂછ્યું.

“ઉપાય શોધવા માટે તમારે જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તમે એક કામ કરો. મોટા બાળુની વસ્તી બહુ ધામધૂમથી ન કરતાં દાન-દક્ષિણા દ્વારા સમાજનું સન્માન કરવાની વ્યવસ્થા કરો. પછી જોજો, કોઈ પણ ચૂં કે ચાં કરે તો મને કહેજો. મારી વાતમાં જો કંઈ ફરક પડે તો મારું નામ નિરંજન નહિ. સૌથી પહેલવહેલા વિદ્યાનિધિ મહારાજને બોલાવીને દાન-દક્ષિણા આપવી પડશે.”

આખરે એમ જ થયું. નિરંજનની ગોઠવણ પ્રમાણે વિદ્યાનિધિને જ પહેલવહેલી દક્ષિણા આપવામાં આવી. દક્ષિણામાં કપડાં હતાં, રોકડા રૂપિયા હતા, અનાજ હતું, બીજી પણ અનેક જાતની વસ્તુઓ હતી. આ વસ્તુની જાણ થતાં સૌ લોકોને ઘણું ઘણું મળવાની આશા બંધાઈ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સૌની જીભ ઉપર તાળું વસાઈ ગયું—કોઈએ પણ પંકજની વિરુદ્ધ અવાજ સરખોય ન કાઢ્યો.

નિવિધને સઘળું કામ પતી ગયું—પંકજના જીવમાં જીવ આવ્યો.

“જોયું ને?” ઈન્દુએ હસીને પંકજને કહ્યું, “સમાજ કહો! આ ગમે તે કહે, પણ બહુ ય માણસના હાથમાં જ છે.”

“નાની બા-નાની બા, મોટી બાનો મારા ઉપર જરાય પ્રેમ નથી; એ મને જોઈને જરા જરામાં ગુસ્સે જ થઈ જાય છે.” એ હાથે ઇન્દુના ગળે વળગી પડીને દેવી બોલ્યો.

નાની બાને ઉપલી વાત કહેતાં કહેતાં દેવીનો ચહેરો અભિમાનથી કંઈક ગંભીર બની ગયો.

“ચાલ, આવો ખસ, ગાંડો નહિ તો !” ઇન્દુએ એના ગંભીર ચહેરા સામે સ્નેહભરી દૃષ્ટિએ જોઈને કહ્યું, “નાનું હેત કંઈ પોતાના પુત્ર પર ન હોય ? ખબરદાર, જો આવી વાત ફરીથી કહી તો !”

“પણ હું સાચું કહું છું, નાની બા.” નાનુંશું માથું હલાવતો દેવી ફરીવાર બોલ્યો, “મોટી બા હવે મારા પર જરાકે વહાલ કે પ્રેમ રાખતાં નથી. હમેશાં એ તો મારા પર કોષ જ કર્યા કરે છે.”

“એ એમ શા માટે કરે છે ?”

“રાતદિવસ હું તમારી પાસે રહું છું તે માટે.”

દેવીનો ઉત્તર સાંભળી ઇન્દુ તો ચૂપ જ થઈ ગયો.

“તું સાચ ગાંડો છે ગાંડો, દેવિ !” થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી પોતાની જાતને સંભાળી લઈ ઇન્દુ હસતી હસતી બોલી, “મારી પાસે તું રહે એમાં તે વળી એ કદીયે નારાજ કે ગુસ્સે થાય ? તું કંઈ તોફાન કરતો હોઈશ.”

“જિહું !” જોરથી ઇન્દુના અભિપ્રાયનો ઇન્કાર કરતું ડોકું ધુણવતો દેવી બોલ્યો, “મેં કંઈ તોફાન કયું” જ નથી, છતાં પણ મોટીયા તો મને ધણી ધણી વાતો સંભળાવે છે. એ દિવસે બહાર ફરવા જતી વખતે મોટીયાએ મને કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં; પરંતુ તમે એમ કહીને મને બીજો કાળો ફેટ પહેરાવ્યો હતો કે એ તમને પસંદ નથી. એ દિવસે ફરીને ઘેર આવ્યા પછી મોટીયા મને મારવા દોડ્યાં હતાં.”

“હૈં ! મારવા દોડ્યાં હતાં ? મને લાગે છે કે એ આજકાલ બહુ ધૂષ્ટ થઈ ગયાં છે.” બનાવટી આશ્ચર્યથી આંખો ફાડીને ઇન્દુ બોલી.

“ખરેખર નાની બા, હવે તો મોટી બા મને વાત વાતમાં મારવા જ દોડે છે.” ઓશિયાળું મોં કરીને દેવીએ કહ્યું, “કાલે મેં તમારી પાસે સૂવા આવવા કહ્યું તો બાપુજીની નજર સામે જ મોટીયાએ મારા કાન આંખાવ્યા હતા; બાપુજી પણ કંઈ બોલ્યા નહિ !”

ઇન્દુએ નિસાસો નાખ્યો.

“નહિ બેટા, તું સમજ્યો નહિ.” દેવીના માથા પર પ્રેમથી હાથ ફેરવતી ફેરવતી ઇન્દુ કોમળ સ્વરે બોલી, “મારી પાસે સુવામાં તને તકલીફ પડશે એ ભયથી જ એમણે તને મારી પાસે આવતાં વાર્યો હશે.”

“જિહું ! એમ નહિ નાની બા.” દેવીએ તુરત જ ઉત્તર આપ્યો, “તમે તો હજી એમ જ જાણતાં લાગો છોકા જાણે હું કંઈ સમજતો જ નથી. તમે તો મને આખી યે રાત પડખામાં લઇને જ સુવાડો છો.”

“અને તારી મોટી બા શું તને ઓરડાના એક ખૂણામાં નાખી મૂકે છે ?”

“એમ નહિ તો બીજું શું ? હું રાત્રે પથારીમાં ક્યાં પડ્યો છું એ મોટી બા એક વાર પણ જિંચી આંખ કરીને યજ્ઞેતાં નથી. જિહું ન્યારે હું મોટેથી ખૂમ મારીને એમનું ધ્યાન ખેંચું છું ત્યારે પ્રેમથી બોલવું તો દૂર રહ્યું, પણ એ તો મને ધમકાવીને દમ દે છે.”

“તું તો હવે જાણે મોટા વિદ્વાન-મહાપંડિત થઈ ગયો હોય એમ દેખાય છે.” મહામુશ્કેલીએ અંતરનો ભાવ છુપાવીને કૃત્રિમ હાસ્ય હસતાં ઈન્દુએ કહ્યું, “હવે તો તું ખીજના દિલની વાતો સમજવામાં પણ પાવરધો બની ગયો હોય એમ લાગે છે!”

આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં ઈન્દુ એના માથા પર પ્રેમથી હાથ ફેરવવા લાગી.

“ખરેખર નાની બા, હું ખીજના દિલની વાત બહુ જ જાણતી સમજી જાઉં છું. મોટી બા તમને ખરાબ ગણે છે એથી તો એમનાથી આ બધું જોયું જતું નથી.” ફરીથી પ્રેમપૂર્વક ઈન્દુના ગળે વળગી પડીને દેવીએ ઉત્તર આપ્યો.

દેવીના આ ઉત્તરે ઈન્દુના હૃદય પર વળી ભારે કારમી ટક્કર મારી,

“શોક્યને તો બધીયે સ્ત્રીઓ ખરાબ જ ગણે છે! એટલે બહેનને માટે એ કેમ નવી વાત નથી.”

દેવીની સમક્ષ બોલવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાંય ઈન્દુના મોઢામાંથી એકાએક ઉપરના શબ્દો સરી પડ્યા.

ઈન્દુના વિચિત્ર અવાજથી ચમકી જઈને દેવીએ આશ્ચર્યભરી દૃષ્ટિએ એના ચહેરા સામે જોયું.

“અને તારા બાપુજી?” પોતાના અંતરના ભાવને છુપાવવાનો ચત્ત કરતી ઈન્દુ હસીને પૂછવા લાગી.

પરંતુ બાળકના સરળ હૃદય પાસે એનો આ બનાવટી ચત્ત સફળ નીવડ્યો.

“બાપુજી પણ તમને સીધી નજરે જોવા ઇચ્છતા નથી, એમ મને લાગે છે, નાની બા!” ઈન્દુની છાતી પરની સાડીમાં પોતાનું મોં છુપાવી ઉદાસ સ્વરે દેવીએ ઉત્તર આપ્યો, “એ મારા ઉપર તો નારાજ નથી થતા, પરંતુ મોટી બા જ્યારે જ્યારે મને મારે છે કે

ધમકી આપે છે ત્યારે ત્યારે એ મને તો કંઈ કહેતા નથી; પરંતુ જીલદા એમને ઠપકા આપે છે કે મને તમારી પાસે શા માટે જવા દે છે ! તમે મને તમારી પાસે રાખીને બગાડી રહ્યાં છો. એનું કળ.....’

“ રામ રામ, તું આવી વાત તારી જીભે મને શા માટે કહે છે, દેવી ? ” વાત હુંકાવી દબને છન્દુ ભયભીત અવાજે બોલી.

“ શું હું બોલું બોલું છું, નાની બા ? આપુજી કહે છે કે એમને માટે હું કરી પણ શું શકું ? ”

“ ચૂપ રહે, ગાંડા ! એમ એ કદી પણ ન કહે. તારા સાંભળવામાં ભૂલ થઈ હશે. બીજું કંઈ કહેતા હશે. ”

“ મારી તો જરાકે ભૂલ થતી નથી. એક દિવસની વાત હોય તો જાણે કે હું એમ માની લેત; પરંતુ જ્યારે જ્યારે મોટી બા મને ધમકાવવા કે મારવા માટે છે ત્યારે ત્યારે આપુજી તો એમ જ કહ્યા કરે છે. મેં એક વખત નહિ પણ વીસ વખત આપુજીના મોઢથી આ વાત સાંભળી છે. ”

છન્દુએ મહામુશ્કેલીથી પોતાના દિલનો ભાવ દબાવી રાખ્યો; પરંતુ એકાએક એણે કઠોર થઈ દેવીને પોતાથી અળગો કરતાં કહ્યું:

“ હવેથી તું મારી પાસે કદી આવતો નહિ. જા, ખસ અહીંથી. ”

છન્દુના આ વર્તનથી દેવી થોડી વાર તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો અને છન્દુના ચહેરા સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો.

“ જાંહું-શા માટે નહિ આવું ? ” એકદમ કૂદીને છન્દુના બોળામાં બેસી જઈ દેવી બોલ્યો, “ હું તમને છોડીને ક્યાંય જવાનો નથી નાની બા ! હું તો તમારી પાસે ને પાસે જ રહીશ. તમે ગમે એ અને ગમે એટલું કહેશો, મને મારશો કૂટશો તોય હું તમને કદી પણ છોડીશ નહિ. ”

“ નહિ નહિ દેવી, એમ ન થાય. હું તને મારી પાસે કાઢ પણ રીતે હવેથી આવવા જ નહિ દઉં. જો તું મારી વાત એમ ને

એમ સીધી રીતે નહિ માને તો મારે તને માર મારીને પણ ભગાડવો પડશે. જોઈં છું કે પછી તું કેમ માઈં કહ્યું નથી માનતો ! ”

“ હું જઈશ જ નહિ. તમે મને મારીને કેવી રીતે ભગાડશો ? તમે મારશો તોય હું નહિ જઈં. તમારા મારવાથી માઈં કંઈ બગડશે નહિ, નાની બા ! ”

ઈન્દુનું હૃદય દેવીના બોલથી ભરાઈ આવ્યું, એની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

“ શા માટે બેટા, તું મારા હાથનો નકામો માર ખાવા માગે છે ? ” દેવીને પોતાના બોલામાંથી આવેા ખસેડતાં રૂંધાયેલા અવાજે ઇન્દુ બોલી, “ તું બીજનો દીકરો છે ? હું તારી શું થાઉં ? તું મારા માટે દુનિયાભરની વાતો શા માટે સાંભળે છે અને માર શા માટે ખાય છે ? ”

ઈન્દુએ બાજે કહી સંભળાવી એવી આશ્ચર્યજનક વાત દેવીએ આ પહેલાં કદીયે સાંભળી ન હતી.

“ હું બીજનો દીકરો છું ! નાની બા..... ”

આટલું દેવી બોલ્યો ત્યાં તો એની પીઠ પર ધબધબ કરતા બે ચાર મુક્કા પડ્યા, અને એ રોયો ન રોયો ત્યાં તો સુરમાનો તીખો અવાજ એના કાને અથડાયો :

“ મારા રોયા ! માયા-પ્રેમ મેળવવાની તારે માટે બીજ કાઢી જગ્યા જ નથી કે શું ? તને આટલો આટલો વાર્યો છતાંય હજી કંઈ સાન ન આવી ? તને થયું છે શું ? ચાલ પાછો તને પાંશરો કરું ! મેં તો બહુ બહુ સહન કર્યું છે; હવે તો મારાથી રહેવાતું નથી. ”

કહેતાં કહેતાં જ સુરમા રડતા દેવીનો હાથ પકડીને ત્યાંથી બહાર ધસી ગઈ.

ઈન્દુ આ દૃશ્ય જોઈને અવાજ થઈ જ્યાંની ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ.

દેવી ઇન્દુના પગ પર માથું ટેકવી લાંબો થઈને પડ્યો પડ્યો વાતો સાંભળી રહ્યો હતો. એ વાતમાં એકધ્યાન થઈ ગયો હતો. વાત બીજી કોઈ ન હતી: કેવળ પોતાના જ લગ્નની એ વાત હતી. કેવી ધામધૂમથી પોતાનાં લગ્ન થશે, લગ્ન કર્યા પછી નવી વહુ હાથીની મંબાડી પર બેસી ઘેર આવશે ત્યારે એને જોવાને આપું'યે ગામ જેવું ઊમટશે, સંખ્યાબંધ સ્ત્રી-પુરુષો ટોળે વળી વળીને રસ્તાની બંને માનુષ્યે ઊભાં રહેશે, દોઢી પર નોખત-સરણાઈઓ વાગશે, કલકતાથી બેન્ડ-વાગ્ન મંગાવાશે, બંદૂકો અને ફટાકડાઓ ફડાફડાટશે, એના અવાજથી આકાશ ગાજી ઊઠશે વગેરે વગેરે વાતો રસભરી વાણીમાં ઇન્દુ દેવીને ઝીણવટથી કહી રહી હતી અને દેવી આશ્ચર્યચકિત થઈને નાની બાની એ મગ્ગેદાર વાત આનંદભરે સાંભળી રહ્યો હતો ત્યાં એક દાસીએ આવીને કહ્યું:

‘ચાલો, જમવા ચાલો, ભાઈ !’

‘મારે જમવું નથી-મને જરાકે ભૂખ નથી લાગી.’ રસભરી વાતમાં વિધ્ન પડતું જોઈને દેવીએ નારાજ થઈને કહ્યું.

દેવીનો ઉત્તર સાંભળી દાસી આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ.

‘શું ? તમે શું કહો છો ભાઈ ? જમવા નહિ આવો ? તમે ક્યારનું ય કંઈ ખાધું નથી. ઊઠો, જમવા ચાલો. જમી આવીને પાછા વાતો સાંભળજો, નાની બા તમને જરૂર કહેશે. ચાલો, ઊભા થાઓ તો

લાઈ ! જન્મવાનું પીસીને મોટી બાએ તમને બોલાવી લાવવા મને અહીં મોકલી છે.” દાસીએ દેવીને જન્મવા આવવાનો આગ્રહ કરીને સમજાવ્યો.

“ ભલે મોટી બાએ બોલાવવા મોકલી; હું નહિ આવું.” મેં ફેરવીને દેવી બોલ્યો.

“ નાની બા, તમે તમારે તમારી વાત આગળ ચલાવો.”

“ પણ જન્મવું કેમ નથી ? બાધા-પીધા વગર તે કંઈ ચાલતું હશે ? ” કંઈક તિરસ્કારભર્યા અવાજે ઇન્દુ બોલી.

“ ના, મારે જન્મવું જ નથી.” દેવીએ માથું હલાવીને જન્મવાની અનિચ્છા દર્શાવી કહ્યું.

ઇન્દુ દેવીને ફોસલાવીને મીઠા શબ્દોમાં જમી આવવાને સમજાવવા લાગી.

“ ભલે ત્યારે હું જન્મવા જઈશ, પણ તમારે મારી સાથે ત્યાં આવવું પડશે. હું તમારા હાથે જ જમીશ.” ઇન્દુના આગ્રહ આગળ દેવી નમી પડ્યો, અને જન્મવા જવાને તૈયાર થયો.

“ મારે ત્યાં આવવાની શું જરૂર છે ? તું એકલો જ જા, તને તારી મોટી બા જમાડશે.”

“ ઊંહું ” ડોકું ધુણાવીને દેવીએ જન્મવા જવાનો વળી પાછો ઇન્કાર સંભળાવી દીધો.

ઇન્દુ લેવાદેવા વગર પાછી મુશ્કેલીમાં આવી પડી. એ બરોબર નજીવી હતી કે પોતાના જમાડવા વિના દેવીનું પેટ પૂરેપૂરું ભરાતું નહોતું. દેવીને જમાડવા જવામાં એને કોઈ જાતનો વાંધો ન હતો; પરંતુ ફક્ત ડર હતો દેવીની બાનો. એ ફટલાય દિવસોથી જોઈ રહી હતી કે દેવીને જમાડવા જતાં સુરમાનું મોં ચડી જતું હતું. એ પોતાના દિલનો ભાવ પ્રકટ તો નહોતી કરતી, પણ મનમાં ને મનમાં ગુંગળાતી હતી અને પછી તો દેવીને એની નજીવી બૂલને કારણે એ

ખૂબ મારી-પીટીને પોતાના દિલની ઊંડી નારાજી પ્રગટ કરતી હતી. ઇન્દુ એ સમજી જઈને સાવધાનીપૂર્વક ચાલવાનો યત્ન કરતી, પરંતુ દેવી એની એ સાવધાનીને નષ્ટ કરી નાખતો હતો. એ જમવા અને સુવા વખતે નાની બાને કાંઈ પણ રીતે છોડતો ન હતો.

જ્યારે દેવી નાની બાને સાથે લઈને જમવા જવાને કાંઈ રીતે ય રાજી ન થયો ત્યારે લાચાર થઈને ઇન્દુને ઊઠવું પડ્યું. એને સાથે લઈને રસોડામાં દાખલ થતાં જ જોયું તો સુરમા થાળી પીસીને દેવીના આવવાની રાહ જોતી બેઠી હતી. પરંતુ એની સાથે ઇન્દુને આવેલી જોતાં જ એનો ચહેરો ક્રોધથી એકદમ લાલચોળ થઈ ગયો.

“એ કાંઈ રીતે જમવા નહોતો આવતો બહેન, એટલે માંડમાંડ ફેસલાવીને હું એને સાથે લઈ આવી છું.” સુરમાના ચહેરાનો ભાવ જોઈને ઇન્દુએ પોતાના ત્યાં આવવાનું કારણ દર્શાવી દીધું.

“એટલો બધો ફેસલાવી-પટાવીને એને લાવવાની શું જરૂર હતી?” દેવી સામે કરડી નજરે જોઈને સુરમા તીખા અવાજે બોલી, “એને બૂખ નથી લાગી તો એને પરાણે જમાડવાની કંઈ જરૂર નથી. જોઈ છું કે એ કેટલા દિવસ જમ્યા વગર રહે છે?”

આટલું બોલીને સુરમાએ ગુસ્સો કરી પીરસેલી થાળી આઘી ખસેડી દીધી.

“બૂખ કેમ ન હોય બહેન? એની ટેવ તો તમે જાણો છો ને મોટી બહેન? મારા જમાડ્યા વગર એ કદી જમતો નથી.” સુરમાના ક્રોધનું કારણ સમજી જવા છતાંય ઇન્દુ હસીને બોલી.

અને આઘી હડસેલી મૂકેલી થાળી લેવાને એ રસોડામાં આગળ વધી.

“વારૂ, એ એની મેળે જમે છે કે નહિ એ હું જોઈ છું. ખબર-દાર, એને કાંઈ જમાડે તો !” સુરમા બાકુકીને બોલી.

થાળી લેવા જતી ઇન્દુ એકાએક અટકી ગઈ.

“નાના બાળકમાં વળી આટલો બધો મિનનજ ! આટલી હા ! જોઈ હું કે એની એ જીદ રહે છે કે મારી જીદ રહે છે !” સુરમા પાછી ગુસ્સાથી રાતીપીળી થઈને બોલી.

થાળી ઉપર જોરથી બીજી થાળી પછાડતી ઢાંકી દબને સુરમા ઝડપથી રસોડા બહાર ચાલી જવા લાગી.

“છિ : છિ : બહેન, આ તે તમે શું કરી રહ્યાં છો ? આમ બોલવું તમને શોભતું નથી.” ઇન્દુ ઉદાસ થઈને બોલી.

સુરમા એકાએક બિભી રહી ગઈ.

“હા હા, હું એમ જ કરીશ.” ઇન્દુ ઉપર ગુસ્સાની વરાળ કાઢતાં સુરમા બોલી, “મારો દિકરો દિવસે દિવસે બગડી રહ્યો છે, એને હું જરૂર સુધારીશ. એમાં કોઈએ વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી. આમ કંઈ દીકરા પર હેત કરાય નહિ, એ તો દીકરાનું બૂરું દખ્ખાય છે. હું કંઈ એટલી એવફૂર નથી કે એટલું પણ ન સમજું !”

સુરમાના શબ્દો સાંભળતાં ઇન્દુનું મોં પડી ગયું. એના એ પડી ગયેલા મોં સામે એક વાર કરડી નજરે જોઈ સુરમા ઉતાવળા પગલે રસોડા બહાર ચાલી ગઈ.

દેવીને કેડમાં તેડીને બિંબેલી ઇન્દુમતી સ્તબ્ધ બનીને જેમની તેમ ગુપચૂપ બિભી જ રહી ગઈ.

મોટી બાની ભયંકર ચંડિકા મૂર્તિ જોઈને ડરી જઈ દેવી નાની બાના ખભા પર પોતાનું મોં છુપાવવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો.

“તમારા ઝોરડામાં ચાલો, નાની બા.” સુરમાના ચાલ્યા ગયા પછી દેવીએ ધીરે રહીને માથું ઊંચું કર્યું અને ભયભીત સ્વરે ઇન્દુને કહ્યું:

“જમવું નથી ?” દીકરાને ગભરાયેલો જોઈને ઇન્દુએ એને નિર્ભય કરવા મહામુશીબતે જરાક હસીને કહ્યું,

“ ના. ” ડોક્ટર ધુણાવીને દેવીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ભૂખ નથી ? ”

“ ના. ”

“ વાહ, તો ચાલ આ વખતે. ”

હન્દુ ધીરે ધીરે રસોડા બહાર આવી; ત્યાં તો એના કાન પર ઢાઢના બોલવાનો અવાજ અથડાયો. પડખેના મકાનમાં જ રહેતી ત્રિપુરાસુંદરી સુરમાને ઉદ્દેશીને કહી રહી હતી :

“ તમને તો મેં પહેલાંથી જ કહી દીધું હતું મોટી વહુ, કે જે સ્ત્રીના દિલમાં દીકરાની માથા પલુ અધિક દર્દ થાય છે એને ડાકણ જ સમજવી. એ દિવસે ડોક્ટર પલુ કહી ગયો હતો કે ખાવાપીવાની ગરબડથી જ દીકરાની તંદુરસ્તી દિનપ્રતિદિન બગડી રહી છે. હવે જો તમે દીકરાનું રક્ષણ કરવા માગતાં હો તો મોટી વહુ એને બૂલેચૂકે પલુ એની પાસે જવા ન દેતાં. ”

આ કથન સાંભળતાં હન્દુમતીનું શરીર નિખ્રાણુ થઈ ગયું. એનું માથું એકાએક કોઈ અકથ્ય દર્દથી ઝણઝણી ઊઠ્યું. એણે જલદીથી દેવીને કડમાંથી નીચે ઊતારી દીધો અને દોડતી પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. ઓરડામાં ઉતાવળી આવીને એ પથારી પર પડીને રોવા લાગી.

*

આ જકાલ હન્દુમતીને સ્વામી સાથે મેળાપ થતો ન હતો; પરંતુ આજે એકાએક પંકજ એના ઓરડામાં આવી ચડ્યો. એણે બે-ચાર આડી અવળી વાતો કર્યા પછી દેવીનો પ્રસંગ છેડીને કહ્યું:

“ દેશમાં આ સાલ લાયકર મેલેરિયા છે. દેવીનું સ્વાસ્થ્ય પલુ સાફ રહેતું નથી. એથી મારો દરદો છે અને ડોક્ટરે પલુ સલાહ આપી છે કે હું દેવીને લઈને થોડાક દિવસ કલકત્તા જઈને રહું. ”

ધણા દિવસે આવીને પતિએ પોતાનાથી અલગ થવાની વાત ઉચ્ચારી છે એવી શંકા ઇન્દુના મનમાં ઉત્પન્ન થયા વગર રહી નહિ. એ મનમાં ને મનમાં નિમાસો નાખીને બોલી:

“હા પરમાત્મા ! સ્વામી પણ દેવીને પોતાનાથી અલગ પાડવાને વ્યથ થયા છે !”

ઇન્દુમતી વિચારે ચડી.

“કેમ શું કહે છે, ઇન્દુ ?” પંકજે પાછો પ્રશ્ન કર્યો.

“બરોબર છે. દેવીના સ્વાસ્થ્યનું ધ્યાન તો રાખવું જ જોઈએ ને !” ઇન્દુએ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કર્યો અને ઉત્તર આપ્યો.

“એ તો જાણે હીક છે, પરંતુ આપણે બધાયે અહીંથી જવું બરાબર નથી.” પંકજે મૂળ મુદ્દાની વાત કહેવા માંડી, “આપણે બધાં જ જઈશું તો મકાન અવાવર થઈ જવાનો મને ભય રહે છે, એટલે જ તમારે અહીં રહેવું પડશે અગર તો મારે રહેવું પડશે. આ વખતે આપણા બંનેથી તો જવાશે જ નહિ. ગયા વખતે આપણે બંને પ્રવાસે ગયાં હતાં તો અહીંનું કેટલું બધું કામ વણસી ગયું હતું ! દાસીઓ રાતદિવસ ટંટા-ઝણડા કરવામાં જ દિવસો વિતાવે છે; નોકર-ચાકરો પણ કેવળ બેઠા બેઠા ખાય છે અને ચોરીચપાટીઓ કરે છે. મહેમાનોનો ઉતારો પણ ત્યારે બે દિવસ સુધી સદંતર બંધ જ રહ્યો હતો. એક દિવસ ઠાકોરજીને નૈવેદ્ય પણ, કહે છે કે ધરાવ્યું નહોતું. એથી તો મને લાગે છે કે આપણા બેમાંથી એક જણે તો અહીં જરૂર રહેવું જ જોઈએ અને બીજા કોઈને રાખી જવું એ પણ ચાલે નહિ. જો હું જાઉં તો તારે.....”

“બરોબર છે.” ઇન્દુએ પંકજને આગળ બોલતો અટકાવીને કહ્યું, “ભલે તમે જ જાઓ. હું અહીં રહીને બધું કામકાજ સંભાળી લઉંશ.”

“વધારે દિવસ નહિ લાગે. વધુમાં વધુ શિયાળો પૂરો થતાં સુધી અને એના પછુ હવે કેટલા દિવસો બાકી છે ? ગમે એટલા દિવસો હોય પણ વચ્ચે વચ્ચે હું એકાદ-બે દિવસ પાછો અહીં આવી જઈશ ને ?” ઇન્દુના સંતોષકારક ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઈને પંકજે કહ્યું.

“ આવવું ન આવવું એ તો તમારી મરજીની વાત છે. તમારા ન આવવાથી પણ કોઈ તુકસાન નહિ થાય.” શાંત અને ગંભીર સ્વરે ઇન્દુએ કહ્યું.

આટલું બોલી ઇન્દુએ આંખમાં આવતાં આંસુ છુપાવવાને ઝડપથી પોતાનું મોઢું બીજી બાજુ ફેરવી લીધું.

પંકજ ઇન્દુની એકાએક સંમતિ આપવાનો મૂળ મર્મ સમજી ગયો; એની એ સ્વીકૃતિમાં અભિમાનનો કેટલો અંશ છુપાયેલો છે એ પંકજ અરામર માપી ગયો. પરંતુ એમ છતાં ય એણે એક અક્ષર પણ એ સંબંધી એને કહ્યો નહિ.

થોડાક દિવસો પછી પંકજ દેવીને લઈને કલકત્તા ગયો; સાથે સુરમા પણ ગઈ. એ લોકોની વિદાય વખતે ઇન્દુએ એટલી તો ગંભીરતાથી પોતાનો મનોભાવ છુપાવીને સ્થિરતા બતાવી કે પંકજ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. વિદાય વેળાએ દેવીના ગાલ પર ચૂમી લેતી વખતે પણ એના ચહેરા પર કાતરતાનું રજમાત્ર પણ ચિહ્ન દેખાયું નહિ.

પરંતુ બધાંના ચાલ્યા ગયા પછી જ્યારે વિશાળ મકાનમાં એકા-એક શૂન્યતા છવાઈ ગઈ ત્યારે ઇન્દુ કોઈ પ્રકારે પોતાની દૃઢતા સાચવી શકી નહિ. વાવાઝોડાના બચકેર તોફાનને લીધે તૂટી પડેલી લતારની જેમ એ ઝોરડામાં આવી ધબ લઈને જમીન પર પડી ગઈ. એની બંને આંખોમાંથી આંસુની અવિરત ધારા વહેવા લાગી : ‘ હાય ! પતિને છોડીને-દેવીને વિદાય કરી હવે હું કેના આશરે ઘરમાં રહીશ ?’ ઇન્દુના મુખમાંથી અંતરની વરાળ બહાર નીકળી પડી.

સેન્સન સાહેબની સહાયતા અને કૃપાથી રમેશને પશ્ચિમબંગાળના એક મોટા શહેરમાં મોટા પગારની સારી નોકરી મળી ગઈ હતી. એટલે હવે એ કલકત્તાનો વસવાટ છોડી દઈ ત્યાં જ રહેતો હતો. ઘણા દિવસો થયાં પોતાની નાની બહેન સુરમાને તેમ જ પ્રિય ભાણેજને ન જોવાથી એનું હૃદય વ્યથ થઈ ગયું હતું; એટલે સાહેબ પાસેથી થોડાક દિવસની રજા લઈને એ સીધો પંકજને ત્યાં ગયો. ભાણેજને જોવા અને રમાડવાને રમેશની એટલી બધી વ્યાકુળતા હતી પણ એ સમયે એ ત્યાં જ ન હતો; સુરમા પણ ન હતી. પંકજ એ બંનેને લઈને હવાફેર કરવા કલકત્તા ગયો હતો. ઘરમાં ફક્ત ઈન્દુ જ હતી. રમેશને પોતાને ત્યાં પરાણો થઈને આવેલો જોઈ ઈન્દુના આગંધની તો સીમા જ ન રહી.

“આટલા દિવસ તમે ક્યાં હતા, ભાઈ? શું કરતા હતા? આટલા દિવસ કેમ ન આવ્યા? સારી નોકરી પર તો લાગી ગયા છો ને? સારો પગાર મળે છે છતાં ય હજી લમ કેમ નથી કર્યા, ભાઈ?” વગેરે વગેરે અનેક પ્રશ્નો પૂછીને ઈન્દુએ એને થોડી વાર તો ઘણો જ હેરાન-પરેશાન કરી મૂક્યો.

“પરંતુ તમે આવાં કેમ થઈ ગયાં છો, બહેન?” રમેશે ટૂંકમાં પોતાની સર્વ હકીકત કહી પછી ઈન્દુને પૂછ્યું, “તમારો અહેસાસ આટલો બધો કેમ સુકાઈ ગયો છે બહેન? કોઈ જલદીથી તમને

પ્રાણખી પણ ન શકે એવાં તમે તો થઈ ગયાં છો ! આમ થવાનું
 રણ શું છે ? ”

“ મારો ચહેરો જ એવો છે, ભાઈ ! વચમાં થોડાક વખત પહેલાં
 ને ઠીક રહેતું ન હતું, પણ હવે સારું છે. ” ઈન્દુએ હસીને ઉત્તર આપ્યો.

ઈન્દુના આ ઉત્તરથી રમેશને જરા પણ સંતોષ ન થયો. એણે
 લક્ષ્યમાં ઈન્દુને જોઈ હતી. આજની ઈન્દુ અને ત્યારની ઈન્દુમાં
 આસમાન-જમીન જેટલો ફેર થઈ ગયાનું એ જાણી ગયા વગર રહ્યો
 હિ. આજે એને જોતાં એને લાગતું હતું કે જાણે એ ઈન્દુ જ ન
 હતી; જાણે એનું મુઠ્ઠું જ દેખાતું હતું ! એના ચહેરાનું તેજ બિડી
 હતું હતું. ચહેરા ઉપર કાળાશ છવાઈ રહી હતી; આંખો બિડી ગઈ
 હતી; ગાલનાં હાડકાં ઉપસી આવ્યાં હતાં. એમ જ પ્રતીત થઈ રહ્યું
 હતું કે જાણે પત્રપુષ્પસમૃદ્ધ લલિતા એકાએક આગથી કરમાઈ
 ગઈ હતી !

ધીમે ધીમે રમેશ સમજી ગયો કે ઈન્દુ ભયંકર ક્ષયરોગથી
 પીડાય છે. દરરોજ ત્રીજા પહોરે એને તાવ ચડે છે, સખ્ત ખાંસી
 આવે છે અને કફની સાથે લોહી પણ પડે છે. એ મહિના પહેલાં
 પકળ એક વાર બે-ત્રણ દિવસ માટે ઘેર આંટો મારી ગયો
 હતો અને ઈન્દુની બિમારીની સઘળી હકીકત જાણીને એની
 સેવા-ચાકરી અને દવાનો બંદોબસ્ત પણ કરી ગયો હતો, પરંતુ એથી
 ઈન્દુને જરા જેટલોય કાયદો થવા પામ્યો ન હતો. તે પછી એ
 પાછો ઘેર જ આવ્યો ન હતો. ઈન્દુએ બે-ચાર દિવસ જ દવા-ઔષધનું
 સેવન કર્યું હતું. એ પછી એણે એમ કહીને દવા પીવી છોડી દીધી
 હતી કે હવે હું સાજા થઈ ગઈ છું. પરંતુ ખરી રીતે તો એ નિરોગ
 નહોતી થઈ, પણ બિલકુલ દિનપ્રતિદિન એનો રોગ વધતો જ રહ્યો હતો.

રમેશ ઈન્દુની બધીયે હકીકત પંકજના જૂતા અને વિશ્વાસુ
 દીવાનને કહી; દીવાને ડૉક્ટરને બોલાવ્યો.

“હવે તો રોગ અસાધ્ય થઇ ગયો છે.” ડોક્ટરે રોગની ચિકિત્સા કરીને કહ્યું, “આમ છતાં ય હવાફેર કરવાથી કંઈક લાભ થવાનો હશે તો થશે; કેટલો લાભ થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.”

દીવાને ડોક્ટરના અભિપ્રાય સાથે ઇન્દુની તબિયતના સંબંધના સમાચાર પંકજને સવિસ્તર લખી જણાવ્યા. પંકજે એના પ્રત્યુત્તરમાં લખી જણાવ્યું:

“આજકાલ મારી તબિયત બરોબર રહેતી નથી એટલે કોઈ યોગ્ય માણસની સાથે ઇન્દુને હવાફેર કરવા મુંગેર કે બીજી કોઈ જગ્યાએ મોકલી આપજો.”

આ પત્ર વાંચીને રમેશને પંકજ ઉપર પારાવાર ક્રોધ ચડ્યો; અને મનમાં ને મનમાં એ બડબડ્યો :

“છિ : છિ : પંકજનો આ કેવો નિષ્કુર વ્યવહાર છે ! આવી ભયંકર અને જીવલેણ બિમારીના સમાચાર મળવા છતાં એ એક વાર પણ અહીં આવ્યો નહિ ! નાદુરસ્ત તબિયતનું બહાનું બતાવીને કેવો નિશ્ચિંત ગઇ ગયો છે ! સુરમા પ્રત્યે પણ એણે બરોબર આવું જ વર્તન દાખવ્યું હતું.”

આખરે એણે પોતાના અંતરનો રોષ દબાવી દીધો—ઇન્દુને એની ખબર પડવા ન દીધી.

“પંકજ ન આવ્યા તો કંઈ ચિંતા નહિ. ચાલો ઇન્દુ, હું જ તમારી સાથે મુંગેર આવીશ.”

પણ ઇન્દુમતી ક્યાંય જવા માગતી ન હતી.

“અહીંથી બીજે જવાથી શું થવાનું છે, ભાઈ ?” ઇન્દુએ રમેશને કહ્યું, “જો રોગ મટી જ જવાનો હશે તો અહીં રહેવા છતાં પણ એ મટી જશે, નહિ તો ગમે ત્યાં જઈશું અને ગમે એટલાં દવા-દાર કરાવીશું તો ય કંઈ ફાયદો જ નહિ થાય.”

રમેશ ઇન્દુનું આંતરિક દુઃખ સમજી ગયો; છતાં એનાથી ચૂપ બેસી રહેવાયું નહિ. એણે તો હવાફેર કરવા જવા માટે હઠ પકડી.

“તમારે હવાફેર કરવા જવું જ પડશે, બહેન.” રમેશે ફરીથી આગ્રહપૂર્વક ઇન્દુને સમજાવવા માંડી, “નહિ તો હું એક ક્ષણ પણ અહીં રોકાઈશ નહિ. તમારે મારું કહેવું માનવું જ પડશે, બહેન.”

ઇન્દુમતી રમેશની સ્નેહભરી માગણીની અવગણના-ઉપેક્ષા કરી શકી નહિ. હવાફેર કરવા માટે બહારગામ જવાનું આખરે એણે કબૂલ કર્યું.

એ પછી પ્રવાસે જવાની તૈયારીઓ થવા માંડી. સાથે રમેશ, એક દાસી અને એક નોકર જવાને તૈયાર થયા. રમેશ પોતે જ વિદ્યાનિધિ મહારાજ પાસે જઈને પ્રવાસે ઉપડવાનું મુહૂર્ત-હવાફેર કરવા જવાનો દિવસ નક્કી કરી આવ્યો.

પ્રવાસે ઉપડવાના એક દિવસ અગાઉની સાંજે જ સુરમાનો એક પત્ર મળ્યો. એ વાંચીને રમેશ ભારે ચિંતામાં પડી ગયો. સુરમાએ રમેશને લખ્યું હતું :

‘ભાઈ, તમે મુંગેર હવાફેર કરવાને જાઓ. તે પહેલાં ઇન્દુને લઈને એક વાર કલકત્તા આવી જજો. જો તમે નહિ આવો તો મારું સત્યાનાશ નીકળી જશે.’

પત્ર વાંચીને રમેશ કેવળ ચિંતાતુર જ નહિ પરંતુ વિસ્મિત પણ બની ગયો. એનું મગજ અનેક તક-વિતક કરવા લાગ્યું :

“સુરમા પર એકએક એવી તે કંઈ આફત આવી પડી હશે ? હજી ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં જ પંકજનો પત્ર આવ્યો હતો, પણ એમાં તો એણે કોઈ જાતની સંકટની વાત જ લખી જણાવી નથી. શું પંકજની તબિયત ઠીક નહિ હોય ? શું દેવી એકએક માંદા પડી ગયો હશે ? એથી ચિંતાઘસત સુરમાએ આ પત્ર લખ્યો હશે ? એ ગમે તેમ હોય પણ મારે ત્યાં તુરત ગયા વગર છૂટકો જ નથી.”

રમેશે સુરમાનો પત્ર ઇન્દુને વાંચવા આપ્યો.

“જરૂર, એના પર કોઇ ભારે સંકટ આવી પડ્યું લાગે છે, ભાઈ ! ચાલો, આપણે આજે જ કલકત્તા જઈએ.” પત્ર વાંચીને ઇન્દુ વ્યાકુળ બનીને બોલી.

“પણ તમે કલકત્તા આવશો ? મુસાફરીથી તમારો રોગ વધી જશે તો, ઇન્દુ ?” ઇન્દુની કલકત્તે જવાની ઇચ્છા જાણી આશ્ચર્યચકિત થઈ રમેશ બોલ્યો.

“મારી તમારે કોઈ ચિંતા કરવી નહિ, ભાઈ ! હું જરૂર આવીશ. બહેને મને પણ બોલાવી છે. હવે મારાથી અહીં એક પણ પણ રોકાવાય નહિ.”

રમેશે મનમાં મનમાં ઇન્દુની પ્રશંસા કરી.

સાંજે જ ઇન્દુને લઈને રમેશ કલકત્તા જવાને રવાના થયો.

*

કલકત્તા આવી પહોંચતાં જ રમેશ અને ઇન્દુને ખાતરી થઈ ગઈ કે ખરેખર સુરમાનું સત્યાનાશ સમીપમાં જ આવી રહ્યું છે.

પંકજ હવે પહેલાંનો પંકજ રહ્યો ન હતો. ગામડાના મોટા માણસોના છોકરાંઓની શહેરમાં રહેવા આવ્યા પછી જે દુર્દશા થાય છે, એ જ દુર્દશા પંકજની પણ થવા પામી હતી. એ રાતદિવસ મિત્રોની મંડળીમાં આમોદ-પ્રમોદ અને રમતગમતમાં જ લીન રહ્યા કરતો હતો. ઘર આગળ કોઇ દિવસ ખાઈ લેતો અને કોઇ દિવસ ખાતો પણ ન હતો. રાત્રે તો એ ક્યાં રહે છે એની જ કોઈને કંઈ ખબર પડતી નહિ. ઘેરથી દરમહિને કલકત્તાના ખર્ચ માટે જેટલા રૂપિયા આવતા હતા તે બધા જ ખર્ચાઈ જતા હતા. એટલા રૂપિયાથી પણ

પંકજનું ખર્ચ નહોતું નહોતું, એટલે સુરમાના દરદાગીના એક પછી એક, એક મારવાડીની દુકાને પગ કરી રહ્યા હતા. વાત આટલી હદે જ જઈને અટકી ન હતી, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે તો એક બે હેન્ડનોટ લખી આપીને પણ એણે રૂપિયા લીધા હતા.

જે દેવીની બિમારીના બહાને પંકજ કલકત્તા આવ્યો હતો, એ દેવી તો આજકાલ ખરું પૂછે તો અત્યંત બિમાર જ રહેતો હતો. એની સેવા-ચાકરી કે દવા-દારુનો કોઈ પણ પ્રકારનો બંદોબસ્ત જ કરવામાં આવ્યો ન હતો. એની જાણે કોઈ દરકાર જ કરતું ન હતું. એને તાવ ઊતરતો જ ન હતો, અને પેટમાં પણ ભારે ગરબડ રહ્યા જ કરતી હતી. કામકાજ કરતાં નવરાશ મળતી ત્યારે જ દાસી એને ડોક્ટર પાસે લઈ જતી અને ત્યારે જ એને દવા મળતી; નહિ તો કંઈ નહિ. લાંબા દિવસની બિમારીને કારણે ગુલાબની કુમળી કળી જેવો સુંદર છોકરો સાવ સુકાઈ ગયો હતો. દેવીને જોતાં જ ધન્ડુના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. એ પંકજ પર ખૂબ જ બિગ્નઈ ગઈ.

“મારા પાપનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, ધન્ડુ ! જો બને તો ધન્ડુ, હવે તું દેવીનું રક્ષણ કર. મારા અપરાધો અનેક છે. કૃપા કરીને મને એની ક્ષમા આપ, ધન્ડુ !” સુરમા આંખેથી અવિરત અશ્રુધારા વહાવતી કરુણ સ્વરે બોલી.

“પણ પંકજ ક્યાં છે ?” રમેશે ક્રોધાતુર અવાજે પૂછ્યું.

“મને શી ખબર કે એ ક્યાં છે ?”

“તને ખબર ન હોય તો વળી બીજા કોને ખબર હોય ! તારે એટલે તો ધ્યાન રાખવું જોઈએ ને !”

“એમની પાછળ પાછળ મારાથી શી રીતે ભટકાય ?”

“વાર, એ ઘેર ક્યારે આવે છે ?”

“એ તો કાંઈ ઠેકાણું જ નથી. કોઈ દિવસ જમવા વખતે ઘેર આવી જાય છે તો કોઈ દિવસ જમવા વખતે પણ આવતા નથી.”

રમેશ સમજી ગયો કે પંકજ મોટા શહેરની માયામાં ફસાઈને મોગવિલાસમાં પડી પોતાનો સર્વનાશ નોતરી રહ્યો છે. પંકજના અયંકર લાવીને વિચાર કરતાં રમેશને ખૂબ જ દુઃખ થયું.

*

ભાગ્યવશાત્ એ દિવસે બપોરે જ પંકજ ઘેર આવી ગયો. ઈંદુ એને પડદા પાછળથી જોઈને જ કંપી ઘઈ. પંકજની એ અસલ મૂર્તિ જ હવે રહી ન હતી. અત્યાચાર અને અનિયમિતતાના કારણે એની શકલ અને સ્વરૂપ જ સર્વથા બદલાઈ ગયાં હતાં. સ્વામીની એ દુર્દશા જોઈને ઇંદુની આંખોમાં જળજળિયાં આવી ગયાં.

નાહી-ધોઈ અને જમી પરવારી રહ્યા પછી ઇંદુએ પંકજની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યા. જેમ કોઈ અક્ષમ્ય અપરાધનો ગુનેગાર આરોપી અમલદારની સમક્ષ જઈ પહોંચતાં જ કંપી ઊઠે છે, બરાબર એવી જ દશા પંકજની પણ થઈ.

“તમે બધાં ક્યારે આવ્યાં?” લલ્લિજત લાવે નીચી નજર રાખીને પંકજે ઇંદુને પૂછ્યું.

“આજે સવારે ! તમારો દેખાવ આવો કેમ થઈ ગયો છે ?”

“માણસનો દેખાવ શું હંમેશાં માટે એકસરખો કદીયે રહ્યા કરતો હશે ! તારો દેખાવ પણ હવે પહેલાંના જેવો ક્યાં રહ્યો છે !”

“મારો દેખાવ ફરી ગયો છે એ તો બિમારીને કારણે, પણ તમારો.....”

“મારું શરીર પણ કંઈ સારું રહેતું નથી. તું તો હવાફેર કરવા બહારગામ જવાની હતી ને? કેમ, ગઈ નથી?”

“જવા માટે તો હું અહીં આવી છું.”

“હું તો ધારતો હતો કે તું ક્યારનીયે ગઈ હશે!”

“તમે તો એમ ધારી શકો છો, પરંતુ હું તમારી આજ્ઞા વિના કંઈ થોડી જ જઈ શકું?”

“દીવાનને પત્ર લખીને એવી આજ્ઞા તો મેં લખાડી દિવસથી આપી હતી ને?”

“પત્ર દ્વારા તો તમે આજ્ઞા જ દીધી હતી, પરંતુ હું કેણું છું એનો તમને કંઈ વિચાર સરખોય આવ્યો છે? ગમે તેમ તોય હું સ્ત્રી જાતિ છું. એકલાં તો મારાથી ક્યાંય જઈ શકાય નહિ ને?”

“શા માટે ન જઈ શકાય? મેં તો દીવાનને તારી સાથે તારી પસંદગીના એક-એ માણસો મોકલવાનું પણ લખ્યું હતું.”

“તમારા એમ લખવા છતાં હું જેવાતેવા માણસની સાથે બહારગામ જઈ શકું નહિ. હું એક સ્ત્રી છું; મોટા જમીનદારની પત્ની છું.” ઇન્દુ આ છેલ્લા શબ્દો તો તીક્ષ્ણ સ્વરે બોલી.

પંકજ ચૂપ રહી ગયો.

ઈન્દુ એકાએક એ ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને ક્ષણ-વારમાં જ દેવીને તેડી આવી.

“મને તો તમે હવાફેર કરવા જવાની આજ્ઞા આપી, પણ આ બાળક માટે તમે કંઈ વ્યવસ્થા કરી છે? જોતા નથી કે આપણો દેવી કેવો થઈ ગયો છે!” ઇન્દુએ પાછું કડક અવાજે કહ્યું.

પંકજે એક વાર દેવીની સામે જોઈને નીચી નજર કરી લીધી. એના ચહેરા પર શરમના શેરડા છવાઈ ગયા.

મેલેરિયાની બીકથી બચવા માટે છોકરાને લઇને તમે કલકત્તા ચાલ્યા આવ્યા, પણ હવે હું જોઉં છું કે દેશના કરતાં તો અહીં મેલેરિયાનો પ્રકોપ વધારે પ્રચંડ છે.”

“કલકત્તામાં તો મેલેરિયાની મુદ્દલ ફરિયાદ નથી. દેશમાં રહેવાથી એના શરીરમાં મેલેરિયાનું ઝેર દાખલ થઇ ગયું હતું.”

“પરંતુ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે કે અહીંના મોટા મોટા ડોક્ટરો અને ચતુર ચિકિત્સકો પણ મેલેરિયાના ઝેરનો નાશ કરી શકતા નથી.” ઇન્દુ સહેજ હસીને બોલી.

“મેલેરિયાના ઝેરનો નાશ કરવો એ તું જાણે છે એટલું સરળ કામ નથી; એ કંઈ હસવા ખેલવાની વાત નથી. બેલાશક, ડોક્ટરોએ તો એને બહારગામ લઇ જવાની સલાહ આપી હતી.”

“તો પછી હજી કેમ નથી ગયા ? હવે અમે તો બહારગામ જઈએ છીએ; એને પણ અમારી સાથે જ લઇ જઈશું.”

પંકજે આ વાતનો કોઈ ઉત્તર જ આપ્યો નહિ.

ઈન્દુ પણ એના ઉત્તરની રાહ જોયા કર્યા વગર જ દેવીને લઇને એ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

“મુંગેર જવાની ગાડી ક્યારે ઉપડે છે ?” બહાર આવીને ઇન્દુએ રમેશને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂછ્યું.

“સાડાબાર વાગે એક ગાડી ઉપડે છે, અને બીજી.....”

“ના ના, બીજી ગાડીનું કંઈ કામ નથી. આપણે તો સાડાબાર વાગે ઉપડતી ગાડીમાં જ અહીંથી રવાના થઇ જવું છે.”

એણે ઉતાવળા ઉતાવળા જમને સુરમાને તૈયાર થવા તાકીદ આપી. એકાએક આ બધી ગડબડ થતી જોઈને સુરમાના આશ્ચર્યને પાર ન રહ્યો.

“ જો તમે છોકરાના જીવની ખેવના રાખતા હો તો હવે જરા પણ વાર ન લગાડતાં, મોટી બહેન ! ” ઇન્દુએ સુરમાને આશ્ચર્યચકિત બોલી રહી ગયેલી જોખને ફરીથી જલદી તૈયાર થવાની ચેતવણી આપી.

જોતજોતામાં સ્ટેશને જવાનો વખત થઈ ગયો.

“ ગાડી આવી ગઈ છે, ચાલો. ” રવાના થતી વખતે ઇન્દુએ પંકજની પાસે જઈને કહ્યું.

“ પણ મારે ક્યાં જવાનું છે ? ” આશ્ચર્યમાં પડી પંકજે પૂછ્યું.

“ અમારી સાથે. ” ઇન્દુએ હાજરજવાળ આપ્યો : “ તમારી સાથે નહિ તો શું હું કળ્યા-ટંટાખોર નોકર-ચાકર સાથે જઈ ? ”

“ એમ કેમ બોલે છે ? રમેશ તો તમારી સાથે આવે છે ને ? ”

“ એ કંઈ પોતાના ઉપર આટલી ભારે જવાબદારી લેવા માગતા નથી. એમના ઉપરાંત બધાં સ્ત્રીઓને સાથે લઈ..... ”

“ બે સ્ત્રીઓ તે વળી કેમ કઈ ? ”

“ એક હું અને બીજાં મારાં મોટાં બહેન સુરમા. ”

“ શું એ પણ તારી સાથે જ આવે છે ? ”

“ એમના આવ્યા વિના દેવી વળી કોની સાથે જશે ? ”

ઇન્દુના ઉપરાઉપરી અનિર્ધારિત ઉત્તરો સાંભળીને પંકજ અવાક બની ગયો અને માથું અંજવાળવા લાગ્યો.

“ ચાલો ઊડો, વિચાર કરવાનો વખત રહ્યો નથી; ગાડીનો ટાઈમ થઈ ગયો છે. નહિતર સ્ટેશનથી વળી પાછા ફરવું પડશે. ” ઇન્દુએ પંકજનો હાથ પકડી ઊભો કરતાં કહ્યું.

દબ્બા ન હોવા છતાંય પંકજ લાકડાના પૂતળાની માફક ઇન્દુની સાથે જઈને ગાડીમાં બેસી ગયો.

મુંગેર પહોંચતાં જ સુરમા સઘળું કામકાજ છોડી દેખને ઇન્દુના આરોગ્ય માટે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્નો કરવામાં પડી. એના મનમાં અવારનવાર એ જ વિચારો આવવા લાગ્યા કે:

“અહા ! ઇન્દુ જેવું મારું સદૈવ હિત ચાહનાર આ જગતમાં ખીજું કાણુ છે ? એ ખરેખર મારા માટે જ મરી રહી છે. મારા સુખને માટે—મારા પુત્રના કલ્યાણને માટે જ ઇન્દુની આજે આવી અવદશા થઇ રહી છે; છેવટે સતીની જેમ એણે સ્વામીને અવળા માર્ગે જતો અટકાવીને રક્ષણુ કયું” છે. ઇન્દુની આ સંસારમાં કોઈ તુલના કરી શકે તેમ નથી !”

મુંગેર પહોંચ્યા પછી ઇન્દુ થોડાક દિવસ તો સ્વસ્થ રહી. એને તાવ ચડતો અટકી ગયો હતો. ખાંસી પણ કમી થઇ ગઇ, કફ સાથે લોહી પડતું બંધ થઇ ગયું, એના ચહેરા ઉપર ધીરેધીરે રોનક આવવા લાગી. આ જોઇને ઇન્દુના આરોગ્ય અને દીર્ઘ જીવન માટે સુરમા અને પંકજને આશા બંધાઈ.

પરંતુ એક દિવસ એકાએક શરદી લાગી જવાને લીધે ઇન્દુને પાછો તાવ ચડી આવ્યો. સાથેસાથ ખાંસીતું જોર પણ વધ્યું અને કફની સાથે લોહી પણ પડવા લાગ્યું. પંકજે શહેરમાંથી સારા ડોક્ટરને બોલાવી લાવી દવા શરૂ કરી, પરંતુ દવાથી કે સેવા—ચાકરીથી કોઈ ફાયદો થયો નહિ. પહેલાં તો તાવ ચડ઼િતર આવતો હતો. પરંતુ આ વખત તો રાત અને દિવસ એ એકધારે ચડેલો જ રહેવા

લાગ્યો. જોતજોતામાં એક જ અઠવાડિયામાં ઇન્દુની શક્તિ એકદમ ક્ષીણ થઈ ગઈ. હવે તો પથારીમાં પડ્યું ફેરવવું પણ એને માટે મુશ્કેલ થઈ ગયું. સુરમા અને રમેશ એની પાસે રાત્રિદિવસ ખડે પગે રહીને સેવા-ચાકરી કરવા લાગ્યાં.

પરંતુ એમનો એ બધોય શ્રમ વ્યર્થ ગયો. દિન પર દિન એનું મૃત્યુ નજીક ને નજીક આવવા લાગ્યું. અંતે એક દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં થોડા જ વખતે એનું પ્રાણ-પંખેર એના ક્ષણભંગુર શરીરનો ત્યાગ કરીને હંમેશને માટે જાડી ગયું. સુરમાએ એ સ્વર્ગીય દેવની અંતિમ ઈચ્છાનુસાર દેવીપ્રસાદના હાથે જ એનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કર્યું.

રમેશ અગ્નિસંસ્કાર પૂર્ણ થઈ ગયા પછી એ જ દિવસે કલકત્તા જવાને ઉપડી ગયો. સુરમાએ એને થોડા દિવસ રોકાઈ જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ રમેશે એની એકેય વાતને માની નહિ.

સંપૂર્ણ

વસાવવા યોગ્ય નવાં પુસ્તકો

સૌરીન્દ્રભોહન

લાલ માટીનો રસ્તો	૨-૮-૦
મુક્ત પંખી	૨-૮-૦
નારી	૨-૦-૦
નિરૂપમા	૨-૦-૦
ગૃહત્યાગ	૨-૦-૦

સોપાન

જન્મ સાધના	૨-૮-૦
જન્મ એક સમસ્યા	૨-૦-૦
ત્રણ પગલાં	૨-૮-૦
ઝાંઝવાનાં જળ	૧-૪-૦

ખંડીમ ખાણુ

શ્રી દેવી	૩-૦-૦
કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૨-૮-૦
દુર્ગેશનન્દિની	૩-૦-૦

હાસ્યરસનાં પુસ્તકો

હાસ્યછાંટણું (મસ્તકીર)	૧-૮-૦
સાસુજી (ધનસુખલાલ મહેતા)	૧-૮-૦
મસ્ત કીરીનો હાસ્યવિલાસ	૩-૦-૦
રામરોટી	૧-૮-૦

આરોગ્ય

ભતીય રોગો	૧-૪-૦
સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય	૧-૦-૦
મેચર ક્યોર	૨-૦-૦
હઠીલાં દર્દોમાં કદરતી ઉપચારો	૧-૮-૦

દાગોર

કવિવર સ્વીન્દનાથ દાગોર :	
એમનું જીવન : કવન	૨-૮-૦
વૃદ્ધાં બંધન	૧-૮-૦
બોહશી	૧-૦-૦

વિશાલખા (ધી. બટ્ટ)	૨-૦-૦
--------------------	-------

સસિયો જીવ (સૌજન્ય)	૩-૮-૦
--------------------	-------

ક્રાંતિકારી

સમાજવાદ	૨-૦-૦
વિશ્વયુદ્ધને પગલે પગલે	૨-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	૨-૦-૦
એક હતો છાકરો	૦-૬-૦
રશિયન નારી	૦-૧૦-૦
અગમી	૨-૦-૦
સંસાર વિપ્લવ	૧-૦-૦
માનસ વિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ	૧-૪-૦
નિઃશ્વાસ	૧-૦-૦
દોહરકી	૦-૬-૦
મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિ	૨-૦-૦
પુરુષાર્થની પ્રતિભાઓ	૧-૧૨-૦
સોવિયેટ ભૂમિમાં	૦-૧૨-૦
જનતાનું યુદ્ધ	૦-૬-૦
યુદ્ધ પુસ્તિકા ૧ થી ૧૧	૧-૮-૦

ખીજનું નવાં પુસ્તકો

દેશવટો	૩-૦-૦
ક્રાંતિની ઝાલરી	૩-૦-૦
નયના	૩-૦-૦
ચિન્તો	૧-૮-૦
ખિન્દ	૧-૮-૮
મહોબતને માંડવે	૧-૦-૦
સ્વરાજ્યની શરૂઆત (નવલકથા)	૨-૮-૦
દીલના ડંખ	૨-૮-૦
શોધને અંતે	૨-૮-૮
હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૨-૮-૮
ગોદ	૧-૮-૦
વિશ્વ સાહિત્યની વાર્તાઓ	૩-૦-૮

